

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Wiktymologiczne i prawnokarne aspekty przemocy wobec osoby starszej

Author: Olga Sitarz, Anna Jaworska-Wieloch

Citation style: Sitarz Olga, Jaworska-Wieloch Anna. (2019). Wiktymologiczne i prawnokarne aspekty przemocy wobec osoby starszej. "Archiwum Kryminologii" (Vol. 41, iss. 2 (2019), s. 205–252), doi 10.7420/AK2019Q

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Olga Sitarz, Anna Jaworska-Wieloch ■

Wiktymologiczne i prawnokarne aspekty przemocy wobec osoby starszej

The victimological and criminal-law aspects of violence against the elderly

Abstrakt: Publikacja ukazuje problem naruszania praw osób starszych z perspektywy kryminologicznej, wiktymologicznej i normatywnej. W pracy uwzględniono międzynarodowe i krajowe regulacje różnych gałęzi prawa. Przede wszystkim jednak skoncentrowano się na regulacjach prawnokarnych. Wyniki światowych i polskich badań kryminologicznych związanych z wiktyimizacją osób starszych skonfrontowane zostały z przepisami prawa karnego. Zabieg taki miał dać odpowiedź na pytanie, czy prawo karne stanowi właściwą i adekwatną reakcję na przemoc fizyczną, psychiczną, seksualną i ekonomiczną wobec osób w podeszłym wieku oraz zaniedbywanie ich i porzucanie. Postawiona przez autorki diagnoza polskich rozwiązań legislacyjnych nie pozwala na sformułowanie optymistycznej tezy, że prawa tych osób są w pełni chronione przepisami prawa karnego. Szczególna podatność osób starszych na wiktyimizację nie została bowiem wystarczająco uwzględniona przez ustawodawcę.

Słowa kluczowe: przemoc, wiktyimizacja, osoby starsze, przeciwdziałanie przemocy

Abstract: The article shows the problem of the rights of older people being violated, from a criminological, victimological, and normative perspective. The work includes international and national regulations of various branches of law. Above all, however, the focus is on criminal law regulations. Criminological research in Poland and worldwide related to the victimisation of older people was compared with the provisions of criminal law. Such a project was carried out to answer the question

Dr hab. Olga Sitarz, prof. UŚ, Uniwersytet Śląski, Wydział Prawa i Administracji, olga.sitarz@us.edu.pl,
ORCID: 0000-0002-2075-3507

Dr Anna Jaworska-Wieloch, Uniwersytet Śląski, Wydział Prawa i Administracji, jaworskaania@wp.pl,
ORCID: 0000-0002-1209-4433

of whether current criminal law is an appropriate and adequate response to physical, psychological, sexual, and economic violence against the elderly, or whether it neglects and abandons them. The diagnosis of Polish legislative solutions determined by the authors does not lead to an optimistic thesis that the rights of these people are fully protected by criminal law. The particular vulnerability of older people to victimisation has not been sufficiently addressed by the legislature.

Keywords: violence, victimization, the elderly, counteracting violence

W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że największym zagrożeniem dla spójności społecznej, w świetle coraz częściej pojawiających się w warunkach współczesnych demokracji opinii, jest dyskryminacja ze względu na płeć, rasę i wiek¹. Można chyba zaryzykować tezę, że z wymienionych trzech kryteriów dyskryminacji najbardziej zaniedbanym naukowo i legislacyjnie jest problem dyskryminacji ze względu na wiek, mimo że dotyczy on coraz większej części społeczeństwa. Najistotniejszą z punktu widzenia potrzeby wdrożenia reakcji prawnokarnej, a jednocześnie najbardziej radykalną formą dyskryminacji, jest stosowanie przemocy. O ile przemoc wobec dziecka doczekała się wszechstronnego podejścia – naukowego, jurysdykcyjnego (na płaszczyźnie międzynarodowej i krajowej) oraz techniczno-organizacyjnego, o tyle przemoc wobec osób starszych jest wciąż problemem rozpoznawanym, ale ostatecznie niezdiagnozowanym.

W ocenie demografów zjawisko starzenia się ludności będzie w Polsce szczególnie drastyczne – z jednego z najmłodszych krajów Unii Europejskiej w 2060 r. stanie się państwem najstarszym². Jakkolwiek argument ilościowy nie jest fortunny ze względów aksjologicznych – każdy człowiek potrzebuje bowiem wsparcia systemowego w ochronie przed przemocą – to jednak coraz większy udział seniorów w ogóle populacji wymaga szczególnego podejścia do dotyczących ich problemów. Starzenie się ludności ma bowiem wielkie znaczenie nie tylko dla miejsca ludzi starych w rodzinie, ale i dla funkcjonowania całej podstawowej komórki społecznej³.

¹ M. Halicka, *Ludzie starzy jako ofiary przemocy* [The elderly as victims of violence] [w:] P. Szulski, B. Szatur-Jaworska (red.), *Aktywne starzenie się – przeciwdziałanie barierom* [Active Ageing – Removing Barriers], Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014, s. 86; P. Sztompka, *Przestrzeń życia codziennego* [The space of everyday life] [w:] M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna* [Colours of the Everyday. Sociological Analysis], Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 59.

² M. Okólski, *Wyzwania demograficzne Europy i Polski* [Demographic challenges of Europe and Poland], „Studia Socjologiczne” 2010, nr 4, s. 37.

³ A. Baranowska, *Starzenie się społeczeństwa i związane z tym konsekwencje – perspektywa socjologiczna* [The ageing of society and related consequences. A sociological perspective] [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Spółeczny wymiar życia i aktywności osób starszych*

1. O definicji przemocy i agresji oraz o potrzebie odrębnej kategoryzacji przemocy wobec osób starszych

Co należy rozumieć przez pojęcie „przemocy względem osób starszych”? W przeszłości prawnokarne definicje pojęcia „przemocy” wiązane były bądź to z zachowaniem sprawcy polegającym na użyciu siły fizycznej, bądź z zamierzonym rezultatem zachowania się sprawcy, obliczonym na wywołanie przymusu⁴. Zdefiniowanie przemocy jako problemu kryminologicznego i wiktymologicznego wymaga nie tyle wypracowywania odrębnych definicji na gruncie poszczególnych przestępstw⁵, ile dostrzeżenia cech wspólnych, pozwalających na scharakteryzowanie takiego zachowania. Światowa Organizacja Zdrowia definiuje przemoc jako celowe użycie siły fizycznej lub władzy, skierowane przeciwko sobie, innej osobie, grupie lub społeczności, łączące się z wysokim prawdopodobieństwem spowodowania obrażeń cielesnych, śmierci, szkód psychologicznych, wad rozwoju lub braku elementów niezbędnych do normalnego życia i zdrowia⁶. Jedną z istotniejszych cech przywołanej definicji jest intencjonalne zachowanie sprawcy, co wyklucza nieumyślność. Jednocześnie nie formułuje się przy tym wymogu powtarzalności zachowania sprawcy, zatem może chodzić również o pojedyncze czynności, zarówno w formie działania, jak i zaniechania⁷.

Przy stwierdzaniu, że doszło do zastosowania przemocy, nie jest ważne, czy pokrzywdzony był mniej sprawny fizycznie od sprawcy i nie umiał mu się przeciwstawić. Element przewagi sił obejmuje cel, prognozowany wynik stosującego siłę sprawcy, a nie obiektywny wynik oddziaływania dwóch sił – nie można bowiem

[The Social Dimension of Life and the Activity of the Elderly], Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2013, s. 50.

⁴ Zob. szerzej T. Bigoszewski, *Przemoc jako znamię strony przedmiotowej* [Violence as a token of the party in question], „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 1997, z. 2, s. 25.

⁵ Przykładowo na gruncie art. 280 k.k. za przemoc uznaje się użycie nawet niewielkiej siły, wyższej od minimalnego stopnia intensywności, noszącej znamiona jedynie naruszenia nietykalności cielesnej, o ile wystarczy ona do doprowadzenia pokrzywdzonego zgodnie z zamiarem sprawcy do takiego stanu, w którym będzie on pozbawiony możliwości lub woli przeciwstawienia się zaborowi mienia – tym samym nie jest konieczne użycie siły fizycznej o natężeniu stwarzającym niebezpieczeństwo dla życia lub zdrowia pokrzywdzonego. Zob. wyrok SA w Katowicach z dnia 13 grudnia 1994 r., sygn. akt II AKr 189/94 [The judgment of the Administrative Court in Katowice from 13 December 1994, ref. act II AKr 189/94], OSA 1995, nr 4, poz. 19, s. 8; wyrok SA w Krakowie z dnia 27 kwietnia 2009 r., sygn. akt II AKa 38/09 [The judgment of the Administrative Court in Kraków from 27 April 2009, ref. act II AKa 38/09], KZS 2009, nr 10, poz. 42, s. 27–28; postanowienie SN z dnia 17 marca 2009 r., sygn. akt I KK 43/09 [The decision of the Polish Supreme Court from 17 March 2009, ref. act I KK 43/09], Lex nr 507950.

⁶ World Health Organization, *Global Status Report on Violence Prevention 2014*, Luxembourg 2014, s. 2, https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/ [dostęp: 6.01.2020].

⁷ Zob. S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Komentarz* [Prevention of Domestic Violence. A Commentary], Wolters Kluwer, Warszawa 2019, s. 94.

twierdzić, że nie działa przemocą sprawca, który zastosował siłę fizyczną, która nie przeważała siły ofiary i nie doprowadziła do poddania się jego woli⁸. W innym wypadku przypisanie sprawcy przemocy zależałoby od warunków i możliwości fizycznych jego ofiary.

Od przemocy należy odróżnić agresję. Są to bowiem wszelkie czynności, których celem jest wyrządzenie szkody i spowodowanie utraty społecznie cenionych wartości, jak również zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi⁹. Według innych agresja to „zachowanie ukierunkowane na zadanie cierpienia innemu człowiekowi, który jest motywowany do jego uniknięcia”¹⁰. Co oznacza, zdaniem autora, że do uznania poczynąć agresora za agresję nie jest konieczne ani faktyczne cierpienie ofiary – jak to ma miejsce, gdy agresja okazała się nieskuteczna – ani świadoma intencja wyrządzenia krzywdy, ponieważ nie wszystkie swoje rzeczywiste cele człowiek sobie uświadamia¹¹.

Przemoc i agresja, jako ogólne pojęcia opisujące zjawiska wymagające odpowiedniej reakcji, od dawna znajdowały się w polu zainteresowania doktryny, prawodawstwa i judykatury. Powstaje tym samym pytanie, czy wystarczające jest koncentrowanie się na zjawiskach przemocy i agresji jako kategoriach samodzielnych, czy też ważne i pożyteczne jest odrębne definiowanie tych pojęć w zależności od ich adresatów. Wydaje się, że druga z przywołanych możliwości ma uzasadnienie w tych przypadkach, w których ofiary przemocy są liczną grupą, połączoną pewnymi cechami wspólnymi predestynującymi do stania się pokrzywdzonym, co uzasadniać może również wypracowanie zbliżonych sposobów reakcji na przemoc i ochrony przed tym zjawiskiem. Niemal powszechnie mówi się o przemocy względem dzieci czy z uwagi na płeć, co wskazuje, że od dawna dostrzegano potrzebę odrębnego traktowania agresji stosowanej względem pewnych grup adresatów.

Wydaje się, że podobnie należy potraktować przemoc wobec osób starszych. Wyodrębnienie agresji kierowanej wobec seniorów znajduje silne uzasadnienie, zarówno z uwagi na wspólne cechy ofiar, zbliżone mechanizmy popełniania przestępstw, jak i podobne czynniki zagrożenia. Silną determinantą wskazanej grupy pokrzywdzonych jest ich trudna sytuacja życiowa. Zasadniczo seniorzy, będący ofiarami przemocy, często nie wiedzą, gdzie udać się z prośbą o pomoc, bywają

⁸ T. Bigoszewski, *Przemoc...*, op. cit., s. 27; odmiennie K. Daszkiewicz, *Przestępstwa popełniane przemocą w świetle przepisów kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.* [Violent offenses according to the provisions of the Penal Code of 6 June 1997], „Palestra” 2000, z. 2–3, s. 53 (zdaniem autorki kryterium odróżniającym stosowanie przemocy od użycia siły fizycznej jest przewaga silniejszego nad słabszym).

⁹ A. Frączek (red.), *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych. Praca zbiorowa* [Studies on the Psychological Mechanisms of Aggressive Actions. A Collective Work], Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979, s. 5 i n.

¹⁰ B. Wojciszke, *Relacje interpersonalne. Agresja* [Interpersonal relationships. Aggression] [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* [Psychology. Academic Handbook, vol. 3 – The Individual in Society and Elements of Applied Psychology], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999, s. 147.

¹¹ Ibidem, s. 148.

odizolowani od swoich przyjaciół lub są osobami samotnymi (bo ich rówieśnicy zmarli), wstydzą się przyznać, co dzieje się w ich domach, czują się bezsilni¹². Decydujące znaczenie ma nie tylko wiek sam w sobie – jako fakt biologiczny – lecz także towarzyszące mu fizyczna i psychiczna słabość, jak również utrata władzy, które pozwalają postrzegać daną osobę jako opłacalną ofiarę¹³. W literaturze podsumowano wymienione cechy, podnosząc, że osoby starsze są szczególnie predestynowane do stania się pokrzywdzonymi, ponieważ reprezentują typ strukturalny ofiar dysponujących małą władzą, są legitymowani kulturowo do takiego statusu jako osoby słabe społecznie, wreszcie są ofiarami „z przeznaczenia” z uwagi na swoją bezradność lub bezbronność¹⁴. Te wszystkie okoliczności sprawiają, że wyodrębnienie przemocy wobec osób starszych jest nader uzasadnione.

Ustalenie granicy, od której możliwe jest uznawanie określonego członka społeczeństwa za osobę starszą, jest w dużej mierze uzależnione od kultury danego państwa. Organizacja Narodów Zjednoczonych i Światowa Organizacja Zdrowia za taką granicę uznają ukończenie lat 60¹⁵. Starość często wiąże się też z rozpoczęciem emerytury¹⁶. W krajach rozwijających się zdarza się również odmienne kształtowanie wieku, od którego rozpoczyna się postrzeganie kogoś jako osobę starszą – w zależności od płci, np. dla kobiet od 45–55 lat, natomiast dla mężczyzn od 55–75 lat¹⁷.

Światowa Organizacja Zdrowia zdefiniowała przemoc jako zamierzone bądź niezamierzone akty władzy lub zaniedbania¹⁸. Z kolei National Center on Elder

¹² B. Tobiasz-Adamczyk, *Trudności w wykrywaniu przemocy wobec osób starszych* [Difficulties in detecting violence against older people] [w:] eadem (red.), *Przemoc wobec osób starszych* [Violence against the Elderly], Wydawnictwo UJ, Kraków 2009, s. 33.

¹³ W. Kiefl, S. Lamnek, *Soziologie des Opfers. Theorie, Methoden und Empirie der Viktimologie* [Sociology of the Victim. Theory, Methods and Empiricism of Victimology], W. Fink, München 1986, s. 186 cyt. za: E. Bieńkowska, *Osoby starsze grupą o podwyższonym stopniu ryzyka wiktylizacji* [The elderly as a group of increased degree of a victimisation risk], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, z. 1, s. 111–112.

¹⁴ E.A. Fattah, *Understanding Criminal Victimization. An Introduction to Theoretical Victimology*, Prentice-Hall, Scarborough 1991, s. 95 i n. cyt. za: E. Bieńkowska, *Osoby...*, op. cit., s. 114–115.

¹⁵ Zob. Report of the Secretary-General on the work of the Organization, <https://digitallibrary.un.org/record/709066?ln=en> [dostęp: 13.01.2020]; World Health Organization, *Older Persons in Emergencies – An Active Ageing Perspective*, 2008 cyt. za: B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych* [International Protection of the Rights of the Elderly], Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 34.

¹⁶ P. Białobrzewska, *Przemoc wobec osób starszych – skala zjawiska* [Violence against seniors. The scale of the problem] [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych* [The Social Dimension of Life and the Activity of the Elderly], Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2013, s. 137.

¹⁷ P. Kowal, R. Suzman, *Directory of Research on Ageing in Africa. 1995–2003*, World Health Organization, Geneva 2005, s. 5 cyt. za: B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit.

¹⁸ E.G. Krug, L.L. Dahlberg, J.A. Mercy, A.B. Zwi, R. Lozano (red), *World Report on Violence and Health*, World Health Organization, Geneva 2002 cyt. za: M. Halicka, A. Sidorczuk, K. Czykier, J. Halicki, W. Pędich, M. Rybaczuk, *Sposoby zapobiegania przemocy wobec osób starszych w opinii*

Abuse, organizacja zajmująca się przemocą względem seniorów, wyróżnia sześć form przemocy wobec osób starszych: fizyczną, emocjonalną, seksualną, wykorzystywanie, zaniedbywanie i porzucenie¹⁹. NCEA wskazuje, że bardzo częstym rodzajem przemocy stosowanej wobec osób powyżej 60. roku życia jest zaniedbanie (odmowa lub niepowodzenie w wypełnianiu obowiązku lub powinności wobec osoby starszej, takich jak dostarczenie odpowiednich środków do życia – ubrania, jedzenia, leków, środków higieny osobistej – i zapewnienie bezpieczeństwa) oraz porzucenie (opuszczenie osoby starszej przez opiekuna, polegające na pozostawieniu osoby starszej w szpitalu, instytucji społecznej lub domu)²⁰. Z kolei wśród form zaniedbywania osób starszych wyróżnia się zaniedbywanie aktywne (intencjonalne niesprawowanie opieki i niezaspokajanie potrzeb osoby starszej) i zaniedbywanie pasywne (opiekun z różnych względów nie potrafi lub nie jest w stanie zaspokoić potrzeb osoby starszej, np. z uwagi na niepełnosprawność, chorobę, brak umiejętności opieki, brak koniecznych źródeł materialnych)²¹. Opiekun może też po prostu nie chcieć zajmować się starszą osobą. Z punktu widzenia niniejszej pracy istotna będzie tylko pierwsza z przywołanych kategorii.

Szczególne akcentowanie w kontekście przemocy wobec osób starszych problematyki ich zaniedbywania pokazuje, że agresja wobec seniorów wyjątkowo często stosowana jest przez osoby najbliższe. Co za tym idzie, częstokroć przemoc wobec starszych jest jednocześnie przemocą w rodzinie. Przemoc ta, nazywana inaczej „przemocą domową”, utożsamiana winna być nie tylko z przemocą fizyczną, lecz także psychiczną, seksualną lub ekonomiczną²². Artykuł 2 pkt 2 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie definiuje przemoc w rodzinie jako

jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste osób wymienionych w pkt 1 [członków rodziny – przyp. aut.], w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty

studentów i w doświadczeniu zawodowym pielęgniarek, policjantów i pracowników socjalnych [Ways of preventing violence against seniors in the opinion of students and in the professional experience of nurses, policemen, and social workers] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy* [An Adult and an Elderly Person in the Face of Violence], Wydawnictwo UwB, Białystok 2009, s. 102.

¹⁹ The National Elder Abuse Incidence Study. Final Report, September 1998, https://acl.gov/sites/default/files/programs/2016-09/ABuseReport_Full.pdf [dostęp: 13.05.2019].

²⁰ Tak J. Mordawska, *Zjawisko przemocy wobec osób starszych – skala problemu, czynniki ryzyka, metody przeciwdziałania* [Violence against the elderly. The scale of the problem, risk factors, methods of countermeasures] [w:] A. Lewicka-Zelent, K. Maciąg (red.), *Osoba doświadczająca przemocy w świecie milczenia czy wsparcia? Refleksje interpersonalne* [A Person Experiencing Violence in a World of Silence or Support? Interpersonal Reflections], Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2017, s. 128.

²¹ B. Tobiasz-Adamczyk, *Definicje przemocy* [Definitions of violence] [w:] eadem, *Przemoc...*, op. cit., s. 26.

²² S. Spurek, *Przeciwdziałanie...*, op. cit., s. 17.

życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą²³.

Widoczne jest, że również definicja przemocy w rodzinie wpisuje się w zarysowany powyżej obraz rozumienia przywołanego pojęcia.

2. O obrazie kryminologicznym i wiktymologicznym przemocy względem starszych

Przytoczono już powyżej przyczyny, dla których wyodrębnienie przemocy wobec osób starszych wydaje się ze wszech miar uzasadnione. Częstotliwość stawiania się tych pokrzywdzonych obiektem agresji, związana z ich słabością, o czym poniżej, może nieco zaskakiwać. W literaturze wskazywano, że stosunek do starości i do ludzi starych ulegał w procesie cywilizacyjnym przemianom: od eliminowania ludzi nieproduktywnych w cywilizacjach pierwotnych, poprzez systemy zabezpieczania ich bytu przez renty i emerytury, do systemów opieki i godnych warunków życia²⁴. Taki sposób patrzenia na seniorów jest zbieżny z kulturowym postrzeganiem ich jako nestorów rodów, osób doświadczonych, zasługujących na szczególny szacunek. Jednakże w literaturze wskazywano jednocześnie, że w obecnych czasach starość traci wcześniejszą godność, a człowiek starszy – autorytet; świat starszego pokolenia zaczyna być odrębnym obszarem, którym inni rzadko są zainteresowani²⁵. Można więc powiedzieć, że z jednej strony seniorzy są dowartościowywani jako liczni wyborcy czy zasobni konsumenci oraz zachęcani do przedłużenia aktywności zawodowej, a z drugiej strony następuje rozprzestrzenianie się dyskryminacji ze względu na wiek, bazującej na wzroście obciążeń podatkowych jako konsekwencji wzrostu liczby osób starszych i niedostosowaniu się seniorów do szybkiego tempa zmian technologicznych²⁶. Pokazuje to rozdzźwięk

²³ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie [Act of 29 July 2005 on Counteracting Domestic Violence], t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 1390.

²⁴ A. Kowalewska, A. Jacewski, K. Komosińska, *Problemy wieku starczego* [The problems of old age] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii* [Seniors in Families, Institutions, and Society. Selected Issues of Contemporary Gerontology], Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005, s. 9.

²⁵ R. Konieczna-Woźniak, *Seniorzy społeczeństwie wiedzy i informacji* [Seniors in an information society and knowledge economy] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy...*, op. cit., s. 59.

²⁶ P. Szukalski, *Starzenie się ludności – wyzwania XXI wieku* [The ageing of the population – challenges of the 21st century] [w:] idem (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się* [Preparing for Old Age. Poles and Ageing], Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 25.

w społecznym odbiorze osób w podeszłym wieku. Pierwsze z zaprezentowanych podejść pokazuje, jak państwo i organizacje społeczne chciałyby widzieć seniorów. Drugie wiąże się z indywidualnym podejściem do osoby starszej – tym, jak osoby młode postrzegają seniorów. Taki stosunek, związany z pewnym lekceważeniem i pogardą, ułatwia młodym (z psychologicznego punktu widzenia) dyskryminację, a czasami i przemoc względem osób w podeszłym wieku.

Problematyka starzenia się społeczeństwa jest przedmiotem debat społecznych. Najczęściej jest postrzegana jako problem społeczny, rozbudzający konflikty międzypokoleniowe na bazie dyskusji o sprawiedliwości pokoleniowej, równości, bezwzględnym łączeniu procesu starzenia się z polityką społeczną²⁷. Sytuowanie ludzi starszych w kategoriach problemu nie pozostaje bez wpływu na ich wizerunek w społeczeństwie. Prowadzić to może do dyskryminacji i wykluczenia społecznego seniorów, zwłaszcza wobec kultu młodości propagowanego przez mass media²⁸. Z kolei wykluczenie i dyskryminacja leżą tylko o krok od przemocy i wykorzystywania osób starszych²⁹. Problem ten potęgują cztery główne bolączki starości: samotność, brak pieniędzy, niesamodzielność i uzależnienie od innych oraz brak zdrowia³⁰. Widoczne jest, że aż trzy z przywołanych dysfunkcji powodują zależność seniorów od osób trzecich. To zaś tworzy szczególną podatność tej grupy społecznej na stawanie się obiektem przestępstwa.

Problem ten jest potęgowany przez nowy styl życia wielu młodych osób: emigrację za pracę skutkującą osłabieniem więzi rodzinnych³¹. Na miejscu pozostają bowiem coraz starsi, samotni, wymagający opieki rodzice³². Ponadto wydłużenie się średniej długości życia nie oznacza wcale, że ludzie mniej chorują i w mniejszym stopniu potrzebują opieki, jest ich po prostu coraz więcej³³. W konsekwencji problem tego rodzaju agresji rozbrzmiewa coraz mocniej.

Na częstotliwość stosowania przemocy wobec osób starszych wpływ może mieć jeszcze jedna okoliczność. Trajektoria przemocy może zaczynać się dopiero w wieku starszym, ale może pojawić się znacznie wcześniej, we wcześniejszych fazach życia ofiary. Może być też tak, że trajektorie przemocy występowały w każdym pokoleniu, a starsza obecnie osoba, na różnych etapach życia, była

²⁷ G. Gutman, *Meeting the challenges of global aging. The need for gerontological approach* [w:] *Geriatrics 2006, Proceedings of the International Congress of Elderly Health, Istanbul, Turkey 2006*, s. 13–34 cyt. za: P. Szukalski, *Starzenie się...*, op. cit., s. 26.

²⁸ Zob. szerzej A. Ziółkowska, A. Gronkiewicz, *Administracyjnoprawny status osób starszych* [The administrative and legal status of the elderly] [w:] eadem (red.), *Administracyjnoprawny status osób starszych* [The Administrative and Legal Status of the Elderly], Wydział Prawa i Administracji UŚ, Katowice 2014, s. 12–13.

²⁹ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 51.

³⁰ E. Wilk, *Rodzice swoich rodziców* [Parents of their parents], „Polityka” 2013, nr 35, s. 26–28.

³¹ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 53.

³² D. Becker-Pestka, *Rodzina w obliczu migracji zawodowej* [Family in the face of migration], „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2012, nr 1, s. 10.

³³ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit.

w nie w przeszłości włączana³⁴. Może być tak, że ktoś był obiektem ataków agresji przez całe życie, możliwe jest również, że doświadczył jej i w młodości, i w okresie senioralnym lub też tylko u schyłku życia. Rosnąca grupa osób starszych przekłada się proporcjonalnie na wzrost liczby pokrzywdzonych w tej fazie życia.

Skala stosowania przemocy wobec osób w podeszłym wieku jest trudna do ustalenia z uwagi na funkcjonowanie ludzi starszych poza siecią społeczną, izolację społeczną, silne poczucie winy pokrzywdzonego, gdy agresorem jest osoba najbliższa, a także uzależnienie od innych osób³⁵ oraz poczucie wstydu pokrzywdzonego. Nie oznacza to jednak, że próby takie nie były podejmowane. Badania przeprowadzone w Krakowie w latach 2001–2003 pod kierunkiem Beaty Tobiasz-Adamczyk wśród kobiet po 65. roku życia pokazały, że 14,1% z nich doświadczyło przemocy fizycznej lub psychicznej, z czego 67,3% doświadczyło przemocy w postaci gróźb, zastraszania lub poniżania, 60% – bicia lub znęcenia fizycznego, 20% – ograniczenia wolności, 14,5% – zmuszania do współżycia oraz 14,5% – niszczenia mienia. Najczęściej sprawcą był partner (76%), a prawdopodobną przyczyną – nadużywanie alkoholu (61,8%) i rys osobowościowy (23,6%)³⁶. Z kolei wyniki badań Ewy Sygit i Romana Ossowskiego potwierdzają, że najczęściej sprawcą jest osoba bliska z rodziny (89,7% przypadków przemocy wobec seniorów), najczęściej – dorosłe dziecko (47,3%). Małżonek jest sprawcą w 19,3% przypadków, a w 8,8% sytuacji przemoc stosuje inny z członków rodziny³⁷.

Znaczny udział osób starszych w stawianiu się ofiarą przestępstwa z użyciem przemocy jest notowany również na świecie. W Stanach Zjednoczonych zaobserwowano wzrost stosowania przemocy wobec osób starszych o ok. 30%³⁸. Być może zjawisko to jest powiązane z procesem starzenia się populacji w krajach wysoko rozwiniętych. Jeżeli tak, to szczególną uwagę należy zwrócić na ochronę seniorów, ponieważ Polska w kolejnych latach będzie jednym z krajów, w których proces starzenia się populacji stanie się najszybszy³⁹.

³⁴ B. Tobiasz-Adamczyk, *Definicje...*, op. cit., s. 19.

³⁵ B. Tobiasz-Adamczyk, M. Florek, B. Woźniak, M. Brzyska, P. Brzyski, T. Ocetkiewicz, *Percepcja przemocy wobec osób starszych wiekiem z perspektywy doświadczeń zawodowych pracowników medycznych i socjalnych (badania krakowskie)* [The perception of violence against older people from the professional experience of medical and social workers (Kraków research)] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek...*, op. cit., s. 73.

³⁶ B. Woźniak, M. Brzyska, *Przemoc wobec osób starszych – przegląd badań prowadzonych w Polsce* [Violence against older people. A review of research carried out in Poland] [w:] B. Tobiasz-Adamczyk (red.), *Przemoc...*, op. cit., s. 74.

³⁷ E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie* [Violence against old people considering their age, sex and level of education], „Gerontologia Polska” 2008, nr 3, s. 163–168.

³⁸ E.G. Krug, L.L. Dahlberg, J.A. Mercy, A.B. Zwi, R. Lozano (red), *World Report...*, op. cit., s. 102.

³⁹ B. Zasepa, *Identyfikacja wyzwań w obszarze polityki społeczno-gospodarczej w Polsce w kontekście procesu starzenia się populacji* [Identification of challenges in the area of socio-economic policy

Jakie są przyczyny tak znacznej liczby przestępstw z użyciem przemocy wobec osób starszych? Badania przeprowadzone przez Ewę Sygit i Romana Ossowskiego wskazują na związek doświadczania przemocy z płecią i wiekiem – wśród seniorów najczęściej ofiarami przemocy są osoby starsze w wieku 66–71 lat, a najrzadziej – osoby w wieku 60–65 lat. Najczęściej ofiarami przemocy stawały się kobiety. W przywołanych badaniach nie wykazano wyższego nasilenia stosowania przemocy wśród osób z niższym wykształceniem – przemoc fizyczną częściej stosowały osoby z wykształceniem zawodowym niż podstawowym. Nie stwierdzono ponadto zależności pomiędzy poziomem wykształcenia a odczuwaniem przemocy psychicznej, seksualnej, finansowej i nadopiekuńczości⁴⁰. W innych badaniach, przeprowadzonych przez Marcina Gęsickiego, Jakuba Trnkę, Roberta Susłę, Jędrzeja Siutę i Jarosława Drobnika wykazano, że na 24 przypadki przemocy stosowanej wobec osób starszych 19 przypadków dotyczyło kobiet⁴¹.

Zasadne wydaje się również rozróżnienie rodzaju przemocy stosowanej wobec seniorów uwzględniające relacje pomiędzy sprawcą a ofiarą, gdyż determinują one zarówno okoliczności popełnienia przestępstwa, jak i czynniki zagrożenia. Najczęstszym rodzajem agresji wśród osób starszych jest przemoc wewnątrzrodzinna. Z badań empirycznych wynika, że jest to główna forma przemocy stosowanej wobec seniorów⁴². W jednym z badań ustalono, że na 162 badane osoby starsze, które doznały przemocy, aż w 66 przypadkach sprawcą był członek ich rodziny, a w kolejnych 61 przypadkach – inna znana im osoba⁴³. Taka przemoc może polegać na wykorzystywaniu władzy bądź opieki nad osobą starszą i przejawiać się też w zaniedbaniu bądź krzywdzeniu przez brak aktywności⁴⁴. Przemoc ta jest szczególnie trudna do zniwelowania, albowiem pokrzywdzeni często nie widzą szansy na zmianę swojego losu. Zastraszeni przez sprawcę, mają nadzieję na zmianę jego zachowania, często wstydzą się swojej sytuacji, są zależni ekonomicznie od sprawcy, zostają z nim „ze względu na dzieci”⁴⁵. Wzrost liczby osób starszych wymagających długoterminowej opieki i jednocześnie zmniejszona grupa dorosłych dzieci, które mogłyby opiekować się rodzicami, rozwody, mniejsze rodziny,

in Poland in the context of the ageing population] [w:] *Osoby starsze w przestrzeni życia społecznego* [Elderly People in the Space of Social Life], Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Katowice 2014, s. 25.

⁴⁰ E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc...*, op. cit., s. 164–166.

⁴¹ M. Gęsicki, J. Trnka, R. Susło, J. Siuta, J. Drobnik, *Ludzie starsi jako ofiary przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu* [Old people as victims of crimes against life and health], „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica” 2013, nr 297, s. 150.

⁴² S. Farid, *Elder abuse and neglect in Bangladesh. Understanding issues, associated factors and consequences*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2017, t. 19, nr 2, s. 123–127.

⁴³ M. Gęsicki, J. Trnka, R. Susło, J. Siuta, J. Drobnik, *Ludzie...*, op. cit.

⁴⁴ M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim* [Violence against Older People. On the Example of Environmental Research in Podlaskie Voivodeship], Temida2, Białystok 2010, s. 20–26.

⁴⁵ S. Spurek, *Przeciwdziałanie...*, op. cit., s. 19 i przywołana tam literatura.

a także większe zaangażowanie na rynku pracy wzmagają sytuacje stresowe prowadzące do przemocy wobec osób starszych⁴⁶.

Jak wskazuje Renata Durda, z badania CBOS z 2005 r. na reprezentatywnej próbie tysiąca dorosłych Polaków wynika, że co setny Polak (1%) doznał przemocy ze strony własnych dzieci. Badanie przeprowadzone przez PBS DGA w 2006 r. na reprezentatywnej próbie 400 mieszkańców Warszawy w wieku powyżej 60 lat („Przemoc wobec osób starszych”) wykazało, że 3,2% warszawiaków w wieku 60+ doświadczyło przemocy ze strony członków rodziny, w tym 1% – przemocy fizycznej, co daje 6–17 tys. ofiar rocznie. Natomiast badania TNS OBOP dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, przeprowadzone w październiku 2014 r. na 3 tys. dorosłych Polaków pokazały, że: 5% Polaków mieszka w gospodarstwie domowym, gdzie ofiarą przemocy stała się osoba starsza lub niepełnosprawna; przemoc ekonomiczna dwa razy częściej dotyka osoby chore, niepełnosprawne i wymagające opieki (13%) niż osoby zdrowe (7%); osoby chore i niepełnosprawne (16%) oraz cierpiące na poważniejsze dolegliwości (14%) są częściej narażone na akty wielokrotnej przemocy niż osoby zdrowe (7%)⁴⁷. Pokazuje to, jak doniosłym problemem staje się przemoc doznawana przez seniorów ze strony osób najbliższych.

Zagrożeniem dla osób starszych jest również przemoc pochodząca z innych kręgów aniżeli osoby najbliższe. Rozróżnić tu należy dwa rodzaje takiej agresji: pierwsza z nich pochodzić może od osób trzecich, niezwiązanych zupełnie z pokrzywdzonym, z kolei druga – ze strony instytucji niejako zastępujących seniorom środowisko rodzinne, takich jak ośrodki pomocy społecznej czy domy starości.

Jeżeli chodzi o pierwszy z przywołanych rodzajów przemocy, seniorzy łatwiej padają ofiarą takich przestępstw, jak oszustwa, kradzieże czy agresja werbalna. Po pierwsze, z powodu swoich charakterystycznych cech, m.in. większej ufności wobec najbliższych i osób reprezentujących różne instytucje, zwłaszcza finansowe, a także prawników i lekarzy oraz z powodu nieradzenia sobie z nowymi technologiami, są w większym stopniu narażone na wykorzystywanie niż osoby młodsze⁴⁸. Po drugie, osłabienie orientacji czy krytycyzmu powoduje, że nie oceniają należycie sytuacji⁴⁹. Po trzecie, słabość fizyczna i samotność sprawiają, że łatwiej jest uczynić z nich obiekt przemocy, bo nie są zwykle w stanie podjąć skutecznej

⁴⁶ M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc...*, op. cit., s. 19.

⁴⁷ R. Durda, *Przeciwdziałanie przemocy wobec osób starszych. Doświadczenia Ogólnopolskiego Pogotowia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”* IPZ [Counteracting violence against older people. The experiences of the Polish National Helpline for Victims of Domestic Violence (‘Blue Line’) IPZ (Institute of Health Psychology)], https://fpbb.pl/user_upload/static/file/Bia%C5%82a%20Wst%C4%85%C5%BCka%202014/R_Durda%20-%20konf%2023%20wrzesnia%202014%20-%20osoby%20starsze.pdf [dostęp: 2.05.2019].

⁴⁸ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 54.

⁴⁹ G. Łój, *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie* [The elderly’s place in the family and in society] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy...*, op. cit., s. 54.

kontrakcji przeciwko osobie młodszej, a często nawet nie orientują się w porę, że ich dobra prawne są naruszane.

Przemoc stosowana w domach opieki społecznej czy domach starców przypomina nieco przemoc domową. Tutaj również seniorzy przebywają w określonym układzie, będąc zależnymi od osób młodszych i sprawniejszych. Dochodzi do tego również towarzystwo innych osób starszych, z różnorodnymi problemami, również psychicznymi. Na te wszystkie problemy nakłada się element niewystępujący zwykle w przemocy rodzinnej – osoby umieszczone w takich miejscach są obce tak dla współtowarzyszy, jak dla osób sprawujących nad nimi opiekę. To wszystko powoduje, że łatwiej jest chłodniej i nieempatycznie traktować pensjonariuszy takich ośrodków, nie tylko poprzez podejmowanie jednorazowych aktów agresji, ale również poprzez dopuszczanie się przestępstw trwałych, szczególnie dotkliwych w dłuższej perspektywie czasowej, takich jak zaniedbywanie czy znęcanie się. Skalę tych zjawisk potwierdzają badania empiryczne, które wykazały, że w krajach Ameryki Łacińskiej tylko 1–4% osób umieszczonych w instytucjach opieki społecznej przebywa w warunkach, które można nazwać akceptowalnymi, natomiast 81% pracowników domów opieki w USA przyznało, że w ciągu roku zaobserwowało przynajmniej jeden przypadek przemocy psychicznej wobec rezydentów⁵⁰. Również polskie media dostarczają czasem informacji o tragicznej sytuacji osób przebywających w tego typu ośrodkach⁵¹. Zagadnienie to okazało się na tyle istotne, że przemocą, poniżającym i nieludzkim traktowaniem w domach opieki zajął się oenzetowski Komitet przeciwko Torturom⁵². Problem, który winien znajdować się w centrum zainteresowania personelu medycznego takich ośrodków, wciąż nie jest uznawany za priorytetowy. Z badań wynika, że w zawodach medycznych zjawisko zwiększającej się liczby osób starszych zgłaszających się do lekarza z konsekwencjami przemocy nie budziło zainteresowania i nie do końca jest postrzegane jako istotne zagrożenie dla wieku starczego⁵³.

Opisane powyższej rodzaje przemocy wciąż nie są wystarczająco często zgłaszane organom ścigania. Ciemna liczba przestępstw przybiera w przypadku seniorów wyjątkowo dużą skalę (o przyczynach poniżej). Niska zgłaszalność powoduje, że nie tylko skala problemu nie jest w tym przypadku ostatecznie znana, ale też trudno jest określić okoliczności sprzyjające powstawaniu takiej przemocy, co powoduje, że zapobieganie tej patologii i jej kontrolowanie mogą być iluzoryczne. Dodatkowo pewne mechanizmy, np. prawo karne, w ogóle nie są w stanie

⁵⁰ L.S. Daichman, *Elder abuse in developing nations* [w:] M.L. Johnson (red.), *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 327–328 cyt. za: B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 52.

⁵¹ Przykładowo: R. Kulig, *Piekło seniorów w Żegiestowie* [Hell for seniors in Żegiestów], Onet Wiadomości, 11.07.2012, <https://wiadomosci.onet.pl/na-tropie/pieklo-seniorow-w-zegiestowie/h9n6r> [dostęp: 18.05.2019].

⁵² B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 53.

⁵³ B. Tobiasz-Adamczyk, *Definicje...*, op. cit., s. 18.

zadziałać, gdy sprawy nie są zgłaszane. Pracownicy Ogólnopolskiego Pogotowia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” sformułowali następujące przyczyny niskiej zgłaszalności takiego rodzaju przestępczości:

- osoby starsze są mocno uzależnione od sprawców przemocy – emocjonalnie, ekonomicznie, bytowo;
- osoby starsze mają ograniczony (finansowo, technologicznie) dostęp do sieci telefonicznych;
- osoby starsze nie są samodzielne – często zamieszkują wspólnie z kimś, kto może limitować dostęp do telefonu czy ograniczać kontakty z osobami z zewnątrz;
- osoby starsze nie potrafią się posługiwać telefonem w celu załatwienia spraw urzędowych czy socjalnych (telefon służy do celów prywatnych, a do „urzędu” się chodzi osobiście);
- osoby starsze gorzej słyszą i kontakt telefoniczny z nimi jest utrudniony;
- osoby starsze nie znają numeru telefonu do „Niebieskiej Linii” czy innych miejsc świadczących pomoc w takich sytuacjach;
- osoby starsze słabo znają swoje prawa⁵⁴.

Wydaje się, że do przytoczonego powyżej katalogu należy dodać poczucie wstydu, gdy sprawcą jest osoba najbliższa, zwłaszcza syn lub córka. Przystępstwo popełnione przez własne dziecko jest dla rodzica synonimem klęski życiowej. Na inną kwestię zwrócił uwagę projektodawca nowelizacji Kodeksu karnego (o której szerzej w dalszej części), wskazując, że by zgłosić przestępstwo motywowane uprzedzeniami, ofiary muszą mieć odwagę i pewność, że kontakt z policją będzie dla nich korzystny⁵⁵.

Opisane powyżej czynniki zwiększające potencjalne prawdopodobieństwo stania się ofiarą przestępstwa ulokowane są w samym pokrzywdzonym (mniejsza orientacja, słabość, brak wsparcia rodziny, większa ufność). Na wysoki poziom przestępczości może jednak wpływać również postrzeganie osób starszych w społeczeństwie. W literaturze wskazuje się, że w wielu wypadkach nie ma reakcji społecznej w postaci napiętnowania sprawcy przemocy wobec osoby starszej z uwagi na niespełnianie przez seniorów oczekiwań społecznych (nie są ładni, sprawni, dobrze funkcjonujący, wręcz przeciwnie – są zależni od innych, niesamodzielni, niesprawni, brzydki, pomarszczeni)⁵⁶. Starość nie budzi podziwu, a w debacie społecznej częściej jest przedstawiana jako problem aniżeli wzór do naśladowania. Te wszystkie elementy w naturalny sposób zwiększają przyzwolenie społeczne na

⁵⁴ R. Durda, *Przeciwdziałanie...*, op. cit.

⁵⁵ Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, druk sejmowy nr 878, Sejm RP VIII kadencji [Parliamentary bill to amend the Penal Code, Parliamentary document no. 878, the 8th Sejm of the Republic of Poland], <http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/F8E907EAD05C3F95C1258037003977B7/%24File/878.pdf> [dostęp: 7.01.2020].

⁵⁶ B. Tobiasz-Adamczyk, *Definicje...*, op. cit., s. 17.

stosowanie przemocy wobec seniorów. Łatwiej jest zatem zorganizować kampanię o ochronie dzieci przed przemocą niż taką dotyczącą osób w podeszłym wieku. Również skuteczność tej pierwszej będzie o wiele większa.

3. Regulacje prawnomiędzynarodowe dotyczące przemocy wobec osób starszych

Osoby starsze, chociaż należą do kategorii osób szczególnie wrażliwych, podatnych na wiktyzację (*vulnerable persons*), do tej pory nie doczekały się aktu prawnego o randze międzynarodowej, który podejmowałby problem działań na rzecz ochrony praw osób starszych (jak ma to miejsce w przypadku innej kategorii osób – dzieci i Konwencji o prawach dziecka z 1989 r.). Aktualny stan prawny w tym zakresie szczegółowo przedstawiła Barbara Mikołajczyk⁵⁷, widząc konieczność wypracowania stosownej konwencji przez społeczność międzynarodową. Jako najistotniejsze, chociaż niezobowiązujące państw, akty międzynarodowe dotyczące ochrony praw osób starszych wskazała: Zasady działania ONZ na rzecz osób starszych (1991) oraz Międzynarodowy plan działania w sprawie starzenia się społeczeństw (2002, tzw. plan madrycki). Warto więc zaznaczyć, że Zgromadzenie Ogólne ONZ za jedną z zasad przyjęło, że osoby starsze powinny mieć możliwość życia godnego, bezpiecznego i wolnego od wyzysku oraz fizycznej lub umysłowej przemocy (zasada 17).

Wśród źródeł prawa międzynarodowego nie znajdziemy zatem aktu prawnego dotyczącego przeciwdziałania lub zwalczania przemocy wobec osób starszych. Oczywiście z konstatacji tej nie można wyciągnąć wniosku, że w przestrzeni międzynarodowej nie istnieje ochrona osób starszych przed przemocą. Jednak jej treść i zakres ustalać należy dwupłaszczyznowo. Pierwszą płaszczyzną są ogólne traktaty międzynarodowe, które potwierdzają prawa każdego człowieka do wolności, w tym wolności od przemocy, a tym samym odnoszą się również do osób starszych. Do tej grupy należą też traktaty poświęcone wybranej kategorii osób, wśród których mogą znaleźć się osoby starsze (przykładowo: kobiety, osoby niepełnosprawne). Drugą płaszczyzną jest coraz intensywniejsza ochrona, również na forum międzynarodowym, przed przemocą domową, chociaż i tutaj trudno znaleźć traktat czy konwencję poświęconą przemocy jako takiej.

⁵⁷ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit.; eadem, *Czy świat potrzebuje konwencji o prawach osób starszych? Uwagi na tle rozwiązań regionalnych* [Does the world need a convention on the rights of the elderly? Comments against the backdrop of regional solutions] [w:] G. Baranowska, A. Gliszczyńska-Grabias, A. Hernandez-Polczyńska, K. Sękowska-Kozłowska (red.), *O prawach człowieka – księga jubileuszowa Profesora Romana Wieruszewskiego* [On Human Rights – the 'Jubilee Book' of Professor Roman Wieruszewski], Wolters Kluwer, Warszawa 2017, s. 495–506.

Do pierwszej grupy regulacji bez wątpienia można zaliczyć Powszechną Deklarację Praw Człowieka (która – jako rezolucja – nie ma charakteru wiążącego) oraz Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. W tym ostatnim dokumencie, ratyfikowanym przez Polskę w 1977 r., art. 7 stanowi, że nikt nie może być poddawany torturom lub okrutnemu, niehumanitarnemu albo poniżającemu traktowaniu lub karaniu. Niezwykle istotna z perspektywy omawianych zagadnień jest także oengetowska Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r., której art. 17 stanowi, że każda osoba niepełnosprawna ma prawo do poszanowania jej integralności fizycznej i psychicznej, na zasadzie równości z innymi osobami. W obszarze prawa europejskiego odnotować należy Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, a w jej ramach przede wszystkim art. 2 – gwarantujący prawo do życia, art. 3 – poręczający zakaz stosowania tortur, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania, art. 8 – statuujący prawo do życia rodzinnego i prywatnego oraz art. 14 – formułujący zakaz dyskryminacji. Co istotne, z regulacji tych wynikają nie tylko obowiązki państwa polegające na powstrzymaniu się przed naruszeniem określonych praw, ale też podjęcie działań, aby prawa te nie zostały naruszone przez osoby trzecie.

Druga grupa, szczegółowo omówiona przez Sylwię Spurek⁵⁸, to przede wszystkim niewątpliwie Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 r., zwana „konwencją stambulską”. Swoistą deklarację stanowi jej art. 4 ust. 1: „Strony stosują konieczne środki ustawodawcze i inne środki w celu promowania i ochrony prawa wszystkich ludzi, a w szczególności kobiet, do życia wolnego od przemocy zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej”⁵⁹. Z perspektywy tematu niniejszej pracy nieodzowne staje się także przytoczenie przepisu art. 35 konwencji, zgodnie z którym „Strony przyjmą konieczne środki ustawodawcze lub inne środki w celu zapewnienia, by za umyślne dopuszczenie się aktów przemocy fizycznej wobec innej osoby groziła odpowiedzialność karna”⁶⁰. Ponadto różnorodne gremia podejmowały szereg odnoszących się do przemocy inicjatyw w zakresie *soft law*, takich jak zawiadomienia składane do Komitetu do spraw Likwidacji Dyskryminacji Kobiet, z których większość dotyczyła przemocy w rodzinie, rezolucje Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych (np. rezolucja z 2003 r. w sprawie likwidacji przemocy domowej wobec kobiet) czy też rezolucje Parlamentu Europejskiego (np. ta z 2009 r. w sprawie eliminacji przemocy wobec kobiet oraz z 2011 r. w sprawie priorytetów oraz zarysu ram nowej polityki EU w dziedzinie walki z przemocą wobec kobiet⁶¹). Stąd

⁵⁸ S. Spurek, *Przeciwdziałanie...*, op. cit., s. 30–59.

⁵⁹ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r. [Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence], Dz.U. z 2015 r., poz. 961.

⁶⁰ Ibidem

⁶¹ S. Spurek, *Przeciwdziałanie...*, op. cit.

zgłaszany w piśmiennictwie, m.in. przez Barbarę Mikołajczyk, postulat wypracowania nowej konwencji bezpośrednio chroniącej społeczną i ekonomiczną pozycję osób starszych⁶².

4. O subsydiarności prawa karnego i możliwości należytej ochrony osób starszych przez środki cywilno- i administracyjnoprawne

Zasada subsydiarności prawa karnego, zgodnie z którą regulacje prawnokarne powinny być stanowione i stosowane w ostateczności, gdy inne dziedziny nie dysponują środkami wystarczającymi dla przeciwdziałania zachowaniom mogącym wyrządzić szkodę dobrom prawnym, jest powszechnie uznawana w doktrynie⁶³. Zasada *ultima ratio* ma jedynie zabezpieczyć porządek prawny, a tym samym naruszenie normy sankcjonowanej w prawie karnym jest możliwe wyłącznie w sytuacji, gdy określone zachowanie jest sprzeczne z normą prawną należącą do dziedziny prawa organizującej określone stosunki społeczne⁶⁴. Pogląd ten ma swoje uzasadnienie w zasadzie konieczności sankcji karnej, według której dla wprowadzenia kryminalizacji określonego typu czynu zabronionego konieczne jest uprzednie przesądzenie, że odpowiedzialność cywilnoprawna lub administracyjna nie jest wystarczająca⁶⁵. Jeżeli jakieś zachowanie, właściwe dla określonej dziedziny życia, nie jest sprzeczne z normami prawnymi ją charakteryzującymi, tym bardziej nie może ono zostać uznane za zabronione pod groźbą kary przez prawo karne⁶⁶. Respektowanie tej zasady dotyczy zwłaszcza sytuacji, w których ocena działania bądź zaniechania sprawcy wymaga sięgnięcia do źródła relacji łączącej go z pokrzywdzonym. Pomijanie przepisów regulujących taki stosunek godziłoby w zasadę harmonizacji prawa stanowiącą, że zachowania podjęte w ramach przyśługujących uprawnień, wynikających z przepisów należących do innych dziedzin prawa, wyłączają odpowiedzialność karną z uwagi na założenie braku sprzeczności

⁶² B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa...*, op. cit., s. 262–272.

⁶³ Zob. O. Górniok, *Znaczenie subsydiarności prawa karnego w jego interpretacji* [The importance of the subsidiarity of criminal law in its interpretation], „Państwo i Prawo” 2007, z. 5, s. 49.

⁶⁴ Tak A. Zoll, *Karalność i karygodność czynu jako odrębne struktury przestępstwa* [Punishability and culpability as separate crime structures] [w:] T. Kaczmarek (red.), *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym. Materiały Polsko-Niemieckiego Sympozjum Prawa Karnego, Karpacz, maj 1990* [The Theoretical Problems of Criminal Liability in Polish and German Criminal Law. Material from the Polish–German Criminal Law Symposium, Karpacz, May 1990], Wydawnictwo UWr, Wrocław 1990, s. 102–103.

⁶⁵ Por. M. Królikowski, R. Zawłocki, *Prawo karne* [Criminal Law], C.H. Beck, Warszawa 2015, s. 48.

⁶⁶ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna* [Polish Criminal Law. The General Part], Znak, Kraków 2010, s. 25–26.

wewnątrz danego systemu prawa⁶⁷. Racjonalny ustawodawca powinien dążyć do spójności wewnątrzsystemowej⁶⁸, ponieważ niedopuszczalne jest stosowanie regulacji karnych do zachowań dozwolonych w innych regulacjach prawnych⁶⁹. Subsidiarność prawa karnego oraz zasada spójności porządku prawnego obowiązującego w danym państwie muszą zakładać respektowanie norm tych gałęzi prawa, które mają za zadanie organizować daną dziedzinę życia społecznego.

W świetle powyższych ustaleń rozważyć należy, czy system prawny przewidyuje inne, aniżeli prawnokarne, środki ochrony osób starszych, oraz zbadać, czy i w jakim zakresie seniorzy chronieni są przed agresją, a także czy rozwiązania te są spójne z rozwiązaniami przyjętymi przez ustawodawstwo karne.

Zaczynając od aktu najwyższej rangi, zważyć należy, że Konstytucja nie wyróżnia kategorii osób starszych (poza art. 68 ust. 3, który zobowiązuje władze publiczne do zapewnienia szczególnej opieki zdrowotnej m.in. osobom w podeszłym wieku)⁷⁰, ale poręczając prawa i wolności każdej osoby, odnosi je też i do tej kategorii. Wiele z gwarancji, takich jak prawo do godności, zakaz dyskryminacji, zasada równości oraz zakaz tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania, może przyczynić się do ochrony osób starszych. Seniorzy zasługują jednak, z uwagi na ich szczególną słabość, na rozwiązania specjalne, być może w szerszym zakresie aniżeli wyłącznie ochrona zdrowia⁷¹.

Ochrona dóbr osób w podeszłym wieku może zostać również zrealizowana na płaszczyźnie prawa cywilnego. Co do zasady ochrona dóbr osobistych nie została

⁶⁷ Postanowienie SN z dnia 29 sierpnia 2007 r., sygn. akt I KZP 18/07 [The decision of the Polish Supreme Court from 29 August 2007, ref. act I KZP 18/07], OSNKW 2007, nr 9, poz. 64.

⁶⁸ Zob. W. Wróbel, *Czy powrót do racjonalizmu? Projekty nowelizacji Kodeksu karnego w perspektywie zmian dokonanych w prawie karnym w latach 2005–2007* [A return to rationalism? Draft amendments to the Penal Code in view of the changes made to the criminal law 2005–2007] [w:] Z. Sienkiewicz, R. Kokot (red.), *Populizm penalny i jego przejawy w Polsce. Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Prawa Karnego, Szklarska Poręba, 24–27 września 2008 r.* [The Penal Populism and its Echoes in Poland. Material from the National Congress of Criminal Law Departments, Szklarska Poręba, 24–27 September 2008], Kolonia Limited, Wrocław 2009, s. 104.

⁶⁹ Tak S. Żółtek, *Prawo karne gospodarcze w aspekcie zasady subsidiarności* [Economic Criminal Law in the Aspect of the Subsidiarity Principle], Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 168.

⁷⁰ A także art. 19, który stanowi: „Rzeczpospolita Polska specjalną opieką otacza weteranów walk o niepodległość, zwłaszcza inwalidów wojennych” oraz art. 67, który dotyczy zabezpieczenia społecznego po osiągnięciu wieku emerytalnego. Istotne są też przepisy: art. 31, art. 32, art. 47. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. [The Constitution of the Republic of Poland from 2nd April 1997], Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁷¹ Zob. RPO w Grodzisku Mazowieckim – Konstytucja to „Ty” i „Ja”: prawa osób starszych w świetle Konstytucji RP [The Ombudsperson in Grodzisk Mazowiecki – The Constitution includes ‘U’ and ‘I’. The rights of older people according to the Polish Constitution], Rzecznik Praw Obywatelskich, 5.10.2017, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-w-grodzisku-mazowieckim-konstytucja-ty-i-ja-prawa-osob-starszych-w-swietle-konstytucji-rp> [dostęp: 7.01.2020].

pomyślana jako narzędzie antydyskryminacyjne i w tej roli ma jedynie bardzo ograniczone zastosowanie: powództwo o ochronę dóbr osobistych (w szczególności godności, czci, dobrego imienia i renomy), które byłoby reakcją np. na mowę nienawiści, jest rozwiązaniem – biorąc pod uwagę wkład czasu, funduszy, energii oraz niezbędnych kwalifikacji wymaganych od osoby poszkodowanej – jeszcze bardziej kosztownym aniżeli oskarżenie prywatne⁷². Nie jest też jasne, czy przypadki mowy nienawiści kierowanej pod adresem całych grup społecznych mogą być przedmiotem spraw o ochronę dóbr osobistych. Sąd Najwyższy w 2006 r. wskazał, że w przypadku zniesławiającego zarzutu pod adresem większej liczby zbiorowo określonych osób, czyli tzw. kolektywnego znieważenia, osoba wchodząca w skład danej zbiorowości może domagać się ochrony swoich dóbr osobistych tylko wtedy, gdy jest możliwe stanowcze ustalenie, że zniesławiająca wypowiedź jej dotyczyła⁷³. Dla identyfikacji określonej osoby jako podmiotu naruszonych praw osobistych w ramach większej liczby zbiorowo określonych osób nie wystarcza stwierdzenie przynależności do danej grupy. Twierdzenie, że wypowiedź skierowana pod adresem grupy lub grupy o niedającym się precyzyjnie oznaczyć składzie osobowym dotyczyła konkretnego jej członka, można uznać za uzasadnione w razie udowodnienia, iż dotyczyła ona wszystkich bez wyjątku członków grupy lub konkretnej osoby wchodzącej w skład grupy⁷⁴. W innym orzeczeniu, wydanym w 2001 r., Sąd Najwyższy stwierdził z kolei, że w wypadku działania skierowanego wobec grupy osób osoba wchodząca w jej skład może domagać się ochrony jej dóbr osobistych, jeżeli okoliczności, w których to działanie (tu: publikacja „dowcipów”) nastąpiło, pozwala jego adresatom zidentyfikować tę osobę jako należącą do określonego kręgu podmiotów. W rozpoznawanej sprawie zasadniczym problemem pozostaje jednak to, iż treść przedmiotowej publikacji odnosi się do grupy o niedającej się bliżej określić liczbie osób, a co za tym idzie – nie pozwala na identyfikację konkretnych osób, których dobra osobiste zostały naruszone, nie pozwala nawet na określenie, w jakim miejscu i czasie doszłoby do naruszenia dobra osobistego tej nieokreślonej grupy osób, które mogłyby dochodzić ochrony na podstawie art. 24 Kodeksu cywilnego⁷⁵. Jak pokazują powyższe przykłady,

⁷² K. Laskowska, *Prawna ochrona ludzi starych – wybrane aspekty* [Legal protection of the elderly – selected aspects] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek...*, op. cit., s. 56.

⁷³ Por. wyrok SA w Krakowie z dnia 14 czerwca 1994 r., sygn. akt I ACr 281/94 [The judgment of the Appellate Court in Kraków from 14 June 1994, ref. act I ACr 281/94] [w:] B. Gawlik (oprac.), *Dobra osobiste – zbiór orzeczeń Sądu Apelacyjnego w Krakowie* [Personal Rights – A Collection of Decisions of the Appellate Court in Kraków], Zakamycze, Kraków 1999, s. 129 oraz wyrok SA w Warszawie z dnia 20 kwietnia 1994 r., sygn. akt I ACr 154/94 [The judgment of the Appellate Court in Warsaw from 20 April 1994, ref. act I ACr 154/94] [w:] B. Gawlik (oprac.), *Dobra...*, op. cit., s. 114.

⁷⁴ Wyrok SN z dnia 21 września 2006 r., sygn. akt I CSK 118/06 [The judgment of the Polish Supreme Court from 21 September 2006, ref. act I CSK 118/06], Lex nr 369169.

⁷⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., sygn. akt V CKN 195/01 [The judgment of the Polish Supreme Court from 26 October 2001, ref. act V CKN 195/01], Lex nr 5307.

ochrona oferowana przez prawo cywilne grupom społecznym, z myślą o których przygotowano nowelizację Kodeksu karnego (grupom o niedającej się bliżej określić liczbie osób), jest – w najlepszym razie – dostępna w ograniczonym stopniu i tylko w przypadkach, gdy zjawisko przestępstw z nienawiści dotyka konkretnej osoby⁷⁶.

Szerszej ochronie podlega prawo do mieszkania, w tym osób starszych, jeżeli ich uprawnienie byłoby w tym zakresie zagrożone. Przepisy art. 899 i art. 900 k.c. przewidują możliwość odwołania darowizny ze względu np. na niewdzięczność darczyńcy, co skutkuje odzyskaniem prawa do mieszkania lub podarowanych pieniędzy⁷⁷. Przepisy o rencie dożywotniej i ustawa o odwróconym kredycie hipotecznym⁷⁸ również pozwalają na wspomóżenie osób w podeszłym wieku znajdujących się w trudnej sytuacji finansowej, zabezpieczając ich interesy. Ochrony przed przemocą stosowaną w miejscu zamieszkania winny udzielić przepisy ustawy o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego⁷⁹, a zwłaszcza art. 13 tej ustawy, według którego jeżeli lokator wykracza w sposób rażący lub uporczywy przeciwko porządkowi domowemu, czyniąc uciążliwym korzystanie z innych lokali w budynku, inny lokator lub właściciel innego lokalu w tym budynku może wytoczyć powództwo o rozwiązanie przez sąd stosunku prawnego uprawniającego do używania lokalu i nakazanie jego opróżnienia. Dodatkowo, na podstawie art. 11 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, współlokator może wytoczyć powództwo o nakazanie przez sąd eksmisji małżonka, rozwiedzionego małżonka lub innego współlokatora tego samego lokalu, jeżeli ten swoim rażąco nagannym postępowaniem uniemożliwia wspólne zamieszkiwanie. Ten ostatni akt prawny przewiduje też inne narzędzia służące zapobieganiu agresji domowej, m.in. zasady działania zespołów interdyscyplinarnych do spraw przemocy w rodzinie.

Zasadniczo jednak z całą mocą należy podkreślić, że wadą postępowań cywilnych – w porównaniu do postępowania karnego – jest ich odpłatność. Jakkolwiek system przewiduje możliwość zwolnienia od obowiązku ponoszenia kosztów sądowych, to wymaga to aktywności strony oraz wykazania spełnienia przesłanek zastosowania tej instytucji. Dodatkowo w toku procesu konieczne jest udźwignięcie ciężaru dowodu, przejawianie aktywności dowodowej oraz pewna wiedza w zakresie zasad rządzących postępowaniem cywilnym. Z tych wszystkich względów

⁷⁶ Poselski projekt..., op. cit.

⁷⁷ K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit.

⁷⁸ Ustawa z dnia 23 października 2014 r. o odwróconym kredycie hipotecznym [Act of 23 October 2014 on reverse mortgages], t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 786.

⁷⁹ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 czerwca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego [Announcement of the Speaker of the Sejm of the Republic of Poland from 7 June 2018 regarding the publication of a consolidated text of the Act on the protection of the rights of tenants, the housing stock of the commune, and on the amendment to the Civil Code], Dz.U. z 2018 r., poz. 1234.

postępowanie cywilne jest ewidentnie mniej efektywne aniżeli postępowanie karne prowadzone *ex officio*.

Osoby starsze są szczególnie narażone na dyskryminację w zakresie praw pracowniczych. Artykuł 18^{3a} Kodeksu pracy⁸⁰ zawiera półotwarty katalog przesłanek niedopuszczalnej dyskryminacji w sferze zatrudnienia na podstawie umowy o pracę, a jednocześnie – spośród wszystkich możliwych przesłanek – przykładowo wymienia m.in. płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie oraz orientację seksualną⁸¹. Również przepisy Ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania⁸² wymieniają następujące przesłanki niedopuszczalnej dyskryminacji: płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek oraz orientację seksualną⁸³.

Porządek prawny traktuje wiek jako kategorię prawną, z którą są związane określone prawa lub obowiązki⁸⁴. O ile jednak np. w niektórych instytucjach prawa cywilnego wiek został ściśle określony przez ustawodawcę (kwestia zdolności do czynności prawnych), o tyle dla prawa administracyjnego taka prawidłowość nie jest cechą właściwą⁸⁵. Zasadniczo realizacja polityki senioralnej powinna opierać się na opracowaniu planowych działań wobec osób starszych⁸⁶, a także ustaleniu polityki wykonywania przez administrację publiczną zadań publicznych, celów i priorytetów, projektowania środków i sposobów działania oraz przewidywania efektów⁸⁷. W ramach działań prowadzonych przez organy administracji centralnej powołano Departament Polityki Senioralnej, realizowane są Narodowe Programy Zdrowia, Rządowe Programy na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych, Programy Senior+. Wiele działań podejmowanych jest też w społecznościach lokalnych, chociażby poprzez tworzenie uniwersytetów trzeciego wieku czy kart seniora⁸⁸. Działania wobec osób starszych są adresowane do różnych grup wiekowych – z jednej strony osoba w wieku przedemerytalnym jest kreowana jako pracownik, osoba pełna

⁸⁰ Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy [Act of 26 June 1974 – the Labour Code], Dz.U. z 1974 r. Nr 24, poz. 141 z późn. zm.

⁸¹ K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit.

⁸² Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania [Act of 3 December 2010 on the implementation of some European Union provisions on equal treatment], Dz.U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700.

⁸³ K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit.

⁸⁴ A. Ziółkowska, A. Gronkiewicz, *Administracyjnoprawny...*, op. cit., s. 15.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, s. 18–19.

⁸⁷ Zob. M. Górski, J. Kierzkowska [w:] R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *Prawo administracyjne materialne* [Substantive Administrative Law], „System Prawa Administracyjnego”, t. 7, C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 186 i n.

⁸⁸ A. Ziółkowska, A. Gronkiewicz, *Administracyjnoprawny...*, op. cit., s. 18–21; zob. też senior.gov.pl [dostęp: 13.05.2019].

sił, a z drugiej strony programy aktywizujące kierowane są do seniorów po pięćdziesiątce⁸⁹, co tworzy znaczącą niespójność przy próbie ustalenia, kto winien być postrzegany jako osoba starsza, wymagająca wsparcia ze względu na wiek. Natomiast na całym świecie aktywnie działa wiele linii zaufania oraz stron poświęconych edukacji społeczeństwa w zakresie sposobów reagowania bądź szukania pomocy w razie stosowania przemocy wobec seniorów⁹⁰. Inną kwestią pozostaje natomiast to, czy osoby w podeszłym wieku mają wiedzę i siłę, aby z takich form wsparcia skorzystać.

W literaturze zarzucano, że polskie prawo chroni ludzi starych na zasadzie równości, nie przewidując dla nich szczególnej ochrony⁹¹. Tymczasem niewątpliwie istnieją obszary, w których zagwarantowanie im szczególnego zabezpieczenia, jako jednostkom społecznie słabszym, byłoby bardzo potrzebne. Otoczenie ich cywilnymi i administracyjnymi środkami reakcji na stosowaną wobec nich agresję być może na tyle wzmocniłoby ich pozycję, że wdrażanie szczególnych regulacji prawnokarnych nie byłoby potrzebne. Na razie jednak ochrona udzielana przez inne dziedziny prawa nie przybiera charakteru ponadnormatywnego, więc zastosowanie prawa karnego nie naruszy zasady subsydiarności. Nie można bowiem powiedzieć, by instrumenty przewidziane w innych gałęziach prawa radziły sobie z zapewnieniem bezpieczeństwa osobom w podeszłym wieku.

5. O karnoprawnej ochronie osób starszych

Publikację z 1999 r. poświęconą wiktyimizacji osób starszych Ewa Bieńkowska zakończyła następującymi słowami:

Opisywany fenomen – jak dotąd – nie zwrócił w Polsce niczyjej większej uwagi. Ludzie starzy nie mają żadnego swojego lobby na wzór organizacji feministycznych walczących o prawa kobiet, czy stowarzyszeń broniących praw dziecka. [...] Wydaje się, że w istniejącej sytuacji kwestią pierwszoplanową jest diagnoza zjawiska, a więc opracowanie rzetelnego dokumentu obrazującego sytuację ludzi starych w Polsce. Następstwem powinno być przygotowanie „zgranego” z ową diagnozą kompleksowego programu postępowania z osobami starszymi; programu przede wszystkim o charakterze pomocowo-profilaktycznym⁹².

⁸⁹ I. Lipowicz, *Wstęp* [Introduction] [w:] *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje* [Action Policies in an Ageing Society. Propositions and Recommendations], Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2012, s. 5–6, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13541772380.pdf> [dostęp: 6.01.2020].

⁹⁰ Np. How to Report Elder Abuse, Crisis Support Services of Nevada, <https://cssnv.org/elder-abuse/> [dostęp: 15.05.2019].

⁹¹ K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit., s. 57.

⁹² E. Bieńkowska, *Osoby...*, op. cit., s. 117.

Tak wytyczona perspektywa nie zwalnia karnistów z przygotowania własnej diagnozy dotyczącej regulacji prawnokarnych odnoszących się do osób starszych. Diagnoza taka wydaje się o tyle konieczna, że dostępne opracowania bardzo zdawkowo analizują aspekt prawnokarny przemocy wobec osoby starszej, najczęściej ograniczając się do analizy przestępstwa określonego w art. 207 k.k. lub do wyliczenia różnych typizacji⁹³. W niniejszym artykule dokonamy analizy stosownych przepisów z wiktymologicznej perspektywy zjawiska przemocy stosowanej wobec osoby starszej. Zastrzec przy tym musimy, że naszym założeniem nie jest dokonanie wykładni stosownych przepisów (różnorodność komentarzy w tym zakresie zwalnia nas z tego obowiązku), chcemy tylko sprawdzić funkcjonalność i adekwatność przepisów z perspektywy ochrony osób starszych.

Zacząć wypada od ogólnego spostrzeżenia, że przepisy prawa karnego z rzadka bezpośrednio odnoszą się do figury osoby starszej. Operują przy tym terminami „osoba nieporadna ze względu na jej wiek, stan psychiczny lub fizyczny” (art. 207 § 1a k.k.), „osoba nieporadna ze względu na jej stan psychiczny lub fizyczny” (art. 210 i art. 211 k.k.) lub „osoba nieporadna ze względu na jej wiek lub stan zdrowia” (art. 53 § 2 k.k.), a także „osoba w podeszłym wieku” (art. 225 § 4 k.k.). Można mieć wątpliwości, czy racjonalny ustawodawca powinien posługiwać się tak różnorodną siatką pojęciową oraz – co istotniejsze – czy zakresy przywołanych nazw nie pokrywają się, co może narazić na zarzut naruszenia zakazu wykładni *per non est*.

Przegląd przepisów Kodeksu karnego, z perspektywy pokrzywdzenia osoby starszej, pozwala na wyodrębnienie przestępstw dwojako rodzaju naruszających dobro poszczególnych osób. Z jednej strony są to typizacje przewidujące naruszenie lub narażenia dóbr (każdego) człowieka i – siłą rzeczy – odnoszą się także do osób starszych, chociaż przepis wyraźnie tego nie stanowi. Tytułem przykładu: uwzględniając poczynione uwagi o charakterze kryminologicznym i wiktymologicznym, wskazać należy przestępstwo zabójstwa⁹⁴ – art. 148 k.k., eutanazji – art. 150 k.k., uszczerbku na zdrowiu⁹⁵ – art. 156 i art. 157 k.k., kradzieży – art. 278 k.k., niealimentacji – art. 209 k.k., zniesławienia – art. 212 k.k., zniewagi – art. 216 k.k., pozbawienia wolności – 189 § 1 k.k., groźby karalnej – art. 190 k.k. Dodać równocześnie należy, że wiele z zachowań opisanych w powyższych regulacjach, gdy są przez sprawcę ponawiane, stanowić może przestępstwo nękania – art. 189a k.k. lub znęcania się – art. 207 k.k., które zaliczyć należy już do drugiej grupy przepisów. Ta zaś obejmuje przepisy odnoszące się do pewnej kategorii osób pokrzywdzonych, najczęściej szczególnie podatnych na wiktymizację w ogóle lub na wiktymizację

⁹³ Zob. jedną z ciekawszych publikacji na ten temat: K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit., s. 45–57.

⁹⁴ Jak wynika z przywołanych przez S. Spurek statystyk, rokrocznie spory jest odsetek zabójstw dokonywanych z motywem „nieporozumień rodzinnych”, przy czym w 2003 r. wynosił 26%, w 2004 r. – 31%, w 2010 – 29%, a w 2016 r. – 27%. S. Spurek, *Przeciwdziałanie...*, op. cit., s. 25–26.

⁹⁵ Ich obraz został świetnie przedstawiony w pracy: M. Gęsicki, J. Trnka, R. Susło, J. Siuta, J. Drobnik, *Ludzie...*, op. cit.

określonego rodzaju i wśród tej kategorii ofiar jest miejsce dla osób starszych. Zauważyć przy tym należy, że grupa tych przepisów nie jest jednorodna, albowiem znajdują się tu przepisy, w których osoba starsza – różnorodnie dookreślona – jest przedmiotem czynności wykonawczej (np. kwalifikowana postać pozbawienia wolności – art. 189 § 2a k.k., kwalifikowana postać znęcania się – art. 207 § 1a k.k., porzucenie – art. 210 k.k., o wiele rzadziej uprowadzenie – art. 211 k.k.), lub przepisy, w których ustawowy opis sposobu zachowania sprawcy w sposób szczególny może odnosić się m.in. do osób starszych – wykorzystanie stanu bezradności, stosunku zależności (np. przestępstwa seksualne – art. 197–199 k.k.) czy wyzyskanie niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania (oszustwo – art. 286 k.k.). Odrębnym typem czynu zabronionego, który można *de facto* zakwalifikować do każdej z grup, jest przestępstwo narażenia na niebezpieczeństwo – art. 160 § 1 i 2 k.k.

Tak ogólnie zarysowany stan prawny karnoprawnej reakcji na naruszenie praw osób starszych generuje kilka problemów niezmiernie istotnych z perspektywy skuteczności w tym zakresie prawa karnego.

Jednym z najważniejszych jest chyba pytanie o odpowiedzialność karną za zaniedbanie potrzeb osoby starszej czy to w rodzinie, czy w ośrodkach, w których takie osoby przebywają. O wadze tego problemu pisałyśmy już wcześniej, czas ustalić, czy taka postawa sprawcy może spotkać się z reakcją karnoprawną. Innymi słowy: czy ustawodawca swoją polityką kryminalizacyjną objął dość powszechne zjawisko patologii społecznej?

Nie budzi wątpliwości, że w katalogu czynów zabronionych nie ma typu czynu zabronionego *expressis verbis* zakazującego zaniedbywania lub nakazującego troskę lub podejmowanie czynności pielęgnacyjnych, opiekuńczych. Poszukując przepisu adekwatnego do karnoprawnej oceny takiego zachowania, przede wszystkim sięgamy po przykład przestępstwa znęcania się (art. 207 k.k.). Jednak możliwość zastosowania tego przepisu ograniczona jest na dwóch płaszczyznach – przedmiotowej i podmiotowej. Po pierwsze, zaniedbanie jako zaniechanie karnoprawnie obciążyć może jedynie osobę, na której ciąży obowiązek określonego zachowania się. Zatem o ile w domach opieki ustalenie osoby odpowiedzialnej i zakresu jej obowiązków nie powinno stanowić trudności, o tyle w domach prywatnych, gdzie osoba starsza zamieszkuje ze swoimi najbliższymi, ustalenie zarówno kręgu zobowiązanych podmiotów, jak i zakresu ich obowiązków oraz podstawy prawnej tych ustaleń napotykać może ogromne kłopoty. Trudno bowiem ostatecznie wskazać źródło i zakres obowiązku opieki dorosłej córki wobec matki czy ojca. Brak takich ustaleń uniemożliwi zaś postawienie zarzutów. Dodatkowym problemem jest charakter przestępstwa znęcania się. Większość doktryny traktuje je jako przestępstwo formalne, co sprawia, że ustawodawcy można postawić zarzut niedookreślenia strony przedmiotowej zgodnie z argumentem, że przestępstwa formalne, a tym bardziej z zaniechania, muszą bardzo precyzyjnie określać stronę przedmiotową (co jest wynikiem

braku elementu skutku). Ponadto należy dodać, że przestępstwo znęcania się – zasadniczo – jest przestępstwem wieloczynowym, tzn. dla uznania jego dokonania konieczna jest wielokrotność zachowań (w tym zaniechań), co też może utrudnić praktyczną aplikację tego przepisu. Drugim czynnikiem ograniczającym możliwość zastosowania art. 207 k.k. jest strona podmiotowa tego przestępstwa. Przede wszystkim jest to przestępstwo umyślne. Nie stanowią więc czynu zabronionego z art. 207 k.k. zaniedbania wynikające z niestaranności, niedbalstwa, zapomnienia itp. Ponadto w doktrynie toczy się spór, czy ten typ czynu zabronionego znamionuje również zamiar ewentualny, czy tylko bezpośredni. Przy przyjęciu drugiego rozwiązania zakres kryminalizacji znacząco się zmniejsza – objęte są nim tylko takie zaniedbania, poprzez które sprawca chce znęcać się nad pokrzywdzonym, chce mu sprawić cierpienie fizyczne lub psychiczne.

Karnoprawna ocena zaniedbania osoby starszej może również zostać przeprowadzona w odniesieniu do przepisów Kodeksu karnego zamieszczonych w rozdziale XIX zatytułowanym „Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu”. Jak się wydaje, pod rozważę należy wziąć przepisy art. 156 i art. 157 (które odnoszą się do spowodowania uszczerbku na zdrowiu), a także art. 160 (tzw. narażenie na niebezpieczeństwo). W wyjątkowych sytuacjach skrajne zaniedbanie grożące utratą życia lub ciężkim uszczerbkiem na zdrowiu może realizować znamiona czynu określonego w art. 162 § 1 k.k. (określanego mianem „nieudzielenia pomocy”). Pierwsze z trzech wymienionych przestępstw jest przestępstwem skutkowym, co wymaga – w myśl art. 2 k.k. – ustalenia nie tylko wystąpienia określonego w ustawie skutku (i związku przyczynowo-skutkowego), ale też gwaranta jego nienastąpienia. Trudności może wywołać próba ustalenia źródła prawnego szczególnego obowiązku zapobieżenia np. rozstrojowi zdrowia starszego rodzica przez dorosłe dziecko. Jedynie nieudzielenie pomocy (art. 162 k.k.) jest przestępstwem powszechnym – na każdym ciąży obowiązek udzielenia pomocy człowiekowi znajdującemu się w położeniu grożącym bezpośrednim niebezpieczeństwem utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, jeśli może jej udzielić bez narażenia siebie lub innej osoby na niebezpieczeństwo utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu. W przeciwieństwie do przestępstwa znęcania się typizacje przewidziane w przepisach art. 156, art. 157 i art. 160 przewidują odpowiedzialność również za zachowania nieumyślne. Zatem w myśl art. 9 § 2 k.k. należy każdorazowo ustalić, że istnieje związek przyczynowo-skutkowy między naruszoną regułą ostrożności a popełnionym czynem zabronionym. Natomiast przestępstwo nieudzielenia pomocy (wspomniany art. 162 § 1 k.k.) popełnione może zostać jedynie umyślnie, co znowu dość radykalnie ogranicza zakres kryminalizacji. Oczywiście nie można tracić z pola widzenia, że w ekstremalnych sytuacjach zaniedbanie opieki nad osobą starszą może doprowadzić do jej śmierci, co ocenione musi zostać na płaszczyźnie art. 148 k.k. (gdy chodzi o zachowanie umyślne) lub art. 155 k.k. (w przypadku zachowań nieumyślnych). Aktualny jednak pozostaje problem ustalania podmiotu i zakresu obowiązków. Ponadto, jak wynika z praktyki, problem

z karnoprawną oceną stanowią nie tyle zaniedbania prowadzące do śmierci, ile zwykłe, „codzienne”, szalenie uciążliwe zaniedbania.

Powyższe rozważania mogą prowadzić do wniosku, że w aktualnym stanie prawnym nie ma przepisu kryminalizującego zaniedbania wobec osoby starszej w środowisku rodzinnym.

W pewnym sensie swoistego wsparcia na polu karnoprawnej reakcji na problem zaniedbania, ale wyłącznie w domach opieki, udziela niezmiernie istotny, stosunkowo nowy przepis art. 225 § 4 k.k.⁹⁶ Stanowi on przykład karalności na dalekim przedpolu naruszenia dobra, ale jest to całkowicie uzasadnione i nie narusza zasady proporcjonalności. Jednym ze sposobów zapobiegania zaniedbywaniu osób starszych w przeznaczonych do tego ośrodkach jest kontrola realizowania jakości i sposobu sprawowania opieki. Możliwość ukarania, a nawet wszczęcia samego postępowania karnego, w przypadku udaremnienia lub utrudnienia nadzoru i kontroli w jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej lub w placówkach zapewniających całodobową opiekę osobom niepełnosprawnym, przewlekłe chorym lub osobom w podeszłym wieku stanowić może silny środek prewencyjny, nawet jeśli niezapobiegający zaniedbaniu w ogóle, to z pewnością zapobiegający przedłużaniu tej patologicznej sytuacji.

Zjawisko przemocy wobec osób starszych generuje – na płaszczyźnie prawa karnego – jeszcze inny problem z zakresu polityki kryminalizacyjnej. Nie ma wątpliwości, że osoby starsze, z racji stanu zdrowia fizycznego lub psychicznego, są szczególnie podatne na wiktymizację. Wobec tej kategorii ofiar sprawca nie musi używać siły fizycznej lub podstępnych zabiegów, aby zrealizować swój zły zamiar. Pojawia się zatem pytanie, czy typizacje, w których przemoc lub podstęp oraz wprowadzenie w błąd są znamionami modalnymi, *de facto* nie osłabiają karnoprawnej ochrony osób starszych, czy nadmiernie nie ograniczają zakresu kryminalizacji odnośnie do osób starszych, wobec których nie ma potrzeby stosowania przemocy z racji ich nieporadności. Należy bowiem pamiętać, że przemoc lub podstęp występujące jako znamię modalne ogranicza zakres kryminalizacji, co oznacza, że jeżeli skutek opisany w ustawie został osiągnięty bez użycia przemocy lub podstępu, czyn taki – na płaszczyźnie konkretnego przepisu – okazuje się bezkarny. Zagadnienie to jest szczególnie istotne, gdy takie znamię modalne występuje w typie podstawowym – jego brak w stanie faktycznym oznacza bowiem brak realizacji znamion typu czynu zabronionego, a co za tym idzie – brak odpowiedzialności karnej. Ilustracją może być przepis art. 191 k.k. (przestępstwo zmuszania)⁹⁷. W tym przepisie obok

⁹⁶ Art. 225 § 4. Tej samej karze podlega, kto osobie upoważnionej do przeprowadzania czynności w zakresie nadzoru i kontroli w jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej lub w placówkach zapewniających całodobową opiekę osobom niepełnosprawnym, przewlekłe chorym lub osobom w podeszłym wieku udaremnia lub utrudnia wykonanie czynności służbowych.

⁹⁷ Art. 191 § 1. Kto stosuje przemoc wobec osoby lub groźbę bezprawną w celu zmuszenia innej osoby do określonego działania, zaniechania lub znoszenia, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

przemocy występuje też znamię groźby karalnej, co ostatecznie nie niweluje problemu. W relacjach osób interweniujących w sprawach przemocowych łatwo bowiem znaleźć opisy zachowań „opiekunów” zmuszających osoby starsze np. do znoszenia określonej sytuacji bez stosowania przemocy lub groźby. Wiktymologiczny obraz osoby starszej, jej podatność na pokrzywdzenie, każe spojrzeć na przepis art. 191 bardzo krytycznie. Analogiczne uwagi poczynić należy na tle przestępstwa opisanego w przepisie art. 197 § 1 k.k. dotyczącym zgwałcenia (pewnym „ratunkiem” jest przepis art. 198, warto jednak zwrócić uwagę na odmienne zagrożenie karą). Innym przykładem, który rodzi tego rodzaju wątpliwości, są przepisy odnoszące się do tzw. przestępstw rozbójniczych (art. 280–282 i art. 289 k.k.⁹⁸). W wymienionych przepisach przemoc, obok innych zachowań, tworzy typ kwalifikowany, zatem jej brak nie znosi odpowiedzialności karnej, a jedynie przesuwają na poziom odpowiedzialności na typ podstawowy. Warto przy tym zauważyć, że przywołane normy posługują się co prawda pojęciem „bezbronności”, ale ten stan osoby pokrzywdzonej ma być dopiero efektem zachowania sprawcy, a nie cechą ofiary. Pozostaje zatem kwestią otwartą, czy zabór mienia osobie starszej przy wykorzystaniu widocznej fizycznej przewagi sprawcy powinien stanowić rozbój czy jednak tzw. kradzież zwykłą (art. 278 § 1 k.k.). Przeciwnym przykładem przestępstwa przeciwko mieniu, w którym ustawodawca uwzględnił cechy pokrzywdzonego wynikające chociażby z wieku, jest przestępstwo oszustwa (art. 286 k.k.). W przepisie tym alternatywą dla wprowadzenia w błąd lub wyzyskania błędu jest „wyzyskanie niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania”. To ogólne sformułowanie znakomicie sprawdzi się, gdy ofiarą oszustwa stanie się osoba starsza o nieco osłabionej już zdolności postrzegania świata i jego reguł.

§ 1a. Tej samej karze podlega, kto w celu określonym w § 1 stosuje przemoc innego rodzaju uporczywie lub w sposób istotnie utrudniający innej osobie korzystanie z zajmowanego lokalu mieszkalnego.

⁹⁸ Art. 280 § 1. Kto kradnie, używając przemocy wobec osoby lub grożąc natychmiastowym jej użyciem albo doprowadzając człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12.

Art. 281. Kto, w celu utrzymania się w posiadaniu zabranej rzeczy, bezpośrednio po dokonaniu kradzieży, używa przemocy wobec osoby lub grozi natychmiastowym jej użyciem albo doprowadza człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

Art. 282. Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, przemocą, groźbą zamachu na życie lub zdrowie albo gwałtownego zamachu na mienie, doprowadza inną osobę do rozporządzenia mieniem własnym lub cudzym albo do zaprzestania działalności gospodarczej, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

Art. 289 § 1. Kto zabiera w celu krótkotrwałego użycia cudzy pojazd mechaniczny, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

§ 3. Jeżeli czyn określony w § 1 popełniono, używając przemocy lub grożąc natychmiastowym jej użyciem albo doprowadzając człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

Ostatnie z omówionych zagadnień (znamie modalne jako znamie typu kwalifikowanego) prowokuje kolejne pytanie – czy generalnie wiek pokrzywdzonego (lub stwierdzona nieporadność ze względu na wiek) powinien każdorazowo być przesłanką do zaostrenia odpowiedzialności karnej, czy to w postaci typów kwalifikowanych, czy może jako okoliczność powodująca nadzwyczajne – fakultatywne lub obligatoryjne – obostrzenie kary. W innym miejscu, odnośnie do małoletnich, dokonano krytycznej oceny tworzenia typu kwalifikowanego ze względu na (młody) wiek⁹⁹. Ujmując w tym miejscu rzecz bardzo skrótowo: wątpliwości budzi skuteczne odstraszenie potencjalnych sprawców poprzez wprowadzenie typów kwalifikowanych, a ponadto, jak wynika ze statystyk, obostrzenie takie w praktyce nie będzie miało większego znaczenia, skoro i teraz nie są orzekane kary w górnych granicach. Warto jednak zwrócić uwagę, że są systemy uwzględniające podeszły wiek osób pokrzywdzonych. Przykładowo: w stanie Nevada sprawca, który skrzywdził osobę starszą, mógł otrzymać karę pozbawienia wolności dwa razy dłuższą niż kara, która zostałaby orzeczona wobec sprawcy popełniającego to samo przestępstwo wobec młodszej ofiary¹⁰⁰. W stanie Nowy Jork zwiększa się kary za kradzież i oszustwo, gdy ofiara ma 65 lat lub więcej¹⁰¹. W ogólnościatowej dyskusji stawia się tezę, że kwalifikowany typ przestępstwa znęcania się nad osobami starszymi uwzględniałby słabość ofiar i okoliczności nadużycia. Podkreśla się, że kradzież nie zabija młodszych ofiar, ale może zabić starszych, ponieważ uraz ma negatywny wpływ na układ odpornościowy osób starszych. Stawiane jest więc pytanie – jeśli przyjmujemy argument o „pogłębionych przestępstwach” dla przestępstw motywowanych rasowo/religijnie, to dlaczego nie czynimy tego w przypadku przestępstw popełnianych wobec osób starszych¹⁰². Nie wszyscy bowiem są zgodni przy porównywaniu oceny szkodliwości przestępstw „ulicznych” (typu rozbój) oraz popełnianych wobec bliskich we własnym domu. Różnorodne opinie w tym zakresie wyrazili uczestnicy badania postrzegania problemu *elder abused*, przeprowadzonego wśród policjantów i rzeczników osób starszych w Stanach Zjednoczonych¹⁰³.

W polskim systemie prawa karnego nieporadność pokrzywdzonego ze względu na wiek statuuje surowszą odpowiedzialność, np. za przestępstwo znęcania się (art. 207 § 1a k.k.). Surowszej odpowiedzialności podlega także sprawca,

⁹⁹ O. Sitarz, D. Bek, *Czy zasadnie i skutecznie ustawodawca podwyższył poziom ochrony małoletnich? Krytyczna analiza nowelizacji Kodeksu karnego z 23 marca 2017 r.* [Has the Polish legislator reasonably and effectively increased the level of child protection? A critical analysis of the amendment of March 23, 2017 to the Penal Code], „Forum Prawnicze” 2017, t. 44, nr 6, s. 8–24.

¹⁰⁰ B.K. Payne, B.L. Berg, *Perceptions about the criminalization of elder abuse among police chiefs and ombudsmen*, „Crime & Delinquency” 2003, t. 49, nr 3, s. 444.

¹⁰¹ H. Morton, *Financial Crimes Against the Elderly 2017 Legislation*, National Conference of State Legislatures, 17.11.2017, <http://www.ncsl.org/research/financial-services-and-commerce/financial-crimes-against-the-elderly-2017-legislation.aspx> [dostęp: 2.05.2019].

¹⁰² *Criminalisation, Action on Elder Abuse*, <https://www.elderabuse.org.uk/pages/category/criminalisation> [dostęp: 1.05.2019].

¹⁰³ B.K. Payne, B.L. Berg, *Perceptions...*, op. cit., s. 456.

który naraża człowieka na bezpośrednie niebezpieczeństwo utraty życia lub ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, jeżeli ciążył na nim obowiązek opieki nad pokrzywdzonym (art. 160 § 2 k.k.). Kwalifikowana postać ze względu na nieporadność pokrzywdzonego przewidziana jest w przypadku przestępstwa pozbawienia wolności (art. 189 § 2a k.k.). Natomiast wiek ofiary nie ma żadnego odzwierciedlenia w ustawowych znamionach przestępstw przeciwko mieniu.

Skuteczność prawa karnego to oczywiście nie tylko jego przepisy części szczególnej. Prawo karne może działać dopiero po uzyskaniu przez odpowiednie organy informacji o popełnionym przestępstwie. Pojawia się omówiony wcześniej problem zgłaszalności przestępstw popełnianych na szkodę osób starszych. Warto nadmienić, że badania amerykańskie wskazują, iż 55% przestępstw przeciwko osobom starszym nie jest zgłaszanych¹⁰⁴. Oczywiście właściwe środki redukujące ciemną liczbę zaimplementować należy w wielu obszarach działalności państwa (i to nie tylko w zakresie stanowienia prawa). Warto jednak zadać pytanie, czy na płaszczyźnie prawa karnego można odnaleźć lub sformułować regulacje, które w efekcie pozwoliłyby na zwiększenie zgłaszalności naruszeń praw osób starszych. Niewątpliwie do takich instrumentów należy wspomniany przepis art. 225 § 4 k.k. pozwalający zredukować ciemną liczbę przestępstw przeciwko pensjonariuszom. Jego znaczenie jest jednak o tyle ograniczone, o ile dotyczy jedynie możliwości kontrolowania jednostek organizacyjnych pomocy społecznej lub placówek zapewniających całodobową opiekę osobom niepełnosprawnym, przewlekłe chorym lub osobom w podeszłym wieku. Pomocniczą funkcję pełni też przepis art. 240 § 1 k.k. przewidujący odpowiedzialność karną za zaniechanie niezwłocznego zawiadomienia organów ścigania o karalnym przygotowywaniu, usiłowaniu lub dokonaniu określonego czynu zabronionego. Będzie miał on jednak znaczenie tylko w ograniczonym zakresie, gdyż spośród przywołanych w nim typizacji w grę może wchodzić chyba tylko przepis art. 156, art. 189, art. 197 § 3 lub 4 i art. 198 k.k. Oczywiście nie można tracić z pola widzenia, iż obowiązek denuncjacji, w o wiele szerszym zakresie, wynika również z przepisu art. 305 Kodeksu postępowania karnego oraz – co szczególnie istotne – art. 12 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie¹⁰⁵. Nie mają one jednak charakteru karnego, tzn. niewywiązanie się z nich nie rodzi odpowiedzialności karnej, co może radykalnie zmniejszyć ich skuteczność. Dodać tylko wypada, że zaniechanie zawiadomienia o fakcie przemocy stosowanej wobec osoby starszej może rodzić odpowiedzialność zawodową/dyscyplinarną lub pracowniczą,

¹⁰⁴ *Crimes Against Older Adults*, 2018 National Crime Victims' Rights Week Resource Guide: Crime and Victimization Fact Sheets, https://ovc.ncjrs.gov/ncvrw2018/info_flyers/fact_sheets/2018N-CVRW_OlderAdults_508_QC.pdf [dostęp: 1.05.2019].

¹⁰⁵ Art. 12. 1. Osoby, które w związku z wykonywaniem swoich obowiązków służbowych lub zawodowych powzięły podejrzenie o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie, niezwłocznie zawiadamiają o tym Policję lub prokuratora.

2. Osoby będące świadkami przemocy w rodzinie powinny zawiadomić o tym Policję, prokuratora lub inny podmiot działający na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie.

ale oznacza to, że obowiązek denuncjacji jest potencjalnie względnie skuteczny w przypadku osób zatrudnionych (mimo że ust. 2 przepisu art. 12 wspomnianej ustawy wyraźnie mówi o świadkach przemocy w rodzinie).

W tym miejscu należy przywołać, tytułem ilustracji odmiennej praktyki legislacyjnej, intrygujące rozwiązania prawne przyjęte w stanie Kalifornia. Zgodnie z obowiązującym prawem każda osoba, która przyjęła pełną lub okresową odpowiedzialność za opiekę nad starszym lub zależnym dorosłym, jest „upoważnionym sprawozdawcą” (*mandated reporter*). W świetle przepisów każdy upoważniony sprawozdawca, który zaobserwował incydent, wydający się być fizycznym znęcaniem się, porzuceniem, porwaniem, izolacją, nadużyciem finansowym lub zaniedbaniem albo ma wiedzę na temat zaistnienia takiego incydentu bądź został o takim incydencie poinformowany przez starszą lub zależną osobę dorosłą, która takiego incydentu doświadczyła, jest zobowiązany zgłosić nadużycie natychmiast lub tak szybko, jak to praktycznie możliwe. Brak zgłoszenia nadużycia przez upoważnionego sprawozdawcę jest przestępstwem. Zgodnie z obowiązującym prawem upoważnieni sprawozdawcy to administratorzy, nadzorcy i każdy licencjonowany personel publicznej lub prywatnej placówki, która zapewnia opiekę lub usługi starszym lub zależnym dorosłym, lub jakkolwiek opiekun starszej lub zależnej osoby, pracownik służby zdrowia, członek duchowieństwa lub pracownik powiatu, lub agencja ochrony porządku publicznego¹⁰⁶.

Z zagadnieniem zgłaszalności po części łączy się kwestia trybów ścigania określonego rodzaju przestępstw. Jest to oczywiście problematyka prawa karnego procesowego, którym z założenia w tej publikacji się nie zajmujemy, jednak ma ścisły związek z materialnym prawem karnym nie tylko dlatego, że stosowane przepisy zamieszczone są w Kodeksie karnym, ale również ze względu na to, że właśnie charakter danego przestępstwa przesądza o nadaniu mu określonego charakteru skargowości. Znakomita większość przestępstw, również tych popełnionych na szkodę osób starszych, w tym najważniejsze z nich – znęcanie się, są przestępstwami ściganymi z urzędu. Ten tryb ścigania oznacza, że gdy tylko organy ścigania otrzymają wiadomość o zaistniałym przestępstwie, mają obowiązek wszczęcia postępowania i zgromadzenia materiału dowodowego, co pozwoli na ustalenie i oskarżenie sprawcy. W katalogu typizacji, w kręgu których znajduje się osoba starsza jako pokrzywdzony, znajdują się jednak i takie, które zaopatrzone są w przepis szczególny, ustanawiający odmienny tryb ścigania – prywatnoscargowy lub wnioskowy. Do grupy przestępstw ściganych z oskarżenia prywatnego należą dwa przestępstwa dość istotne z perspektywy ochrony praw osób starszych – są to zniesławienie i zniewaga. Czyny te są chyba najbardziej powszechną formą stosowanej przemocy, jednak ich ściganie może okazać się udaremnione w przypadku osób starszych. Na wszystkie wskazane w pierwszej części publikacji problemy związane ze zgłaszalnością przestępstw nakładają się bowiem trudności i obowiązki, którym sprostać

¹⁰⁶ H. Morton, *Financial...*, op. cit.

musi pokrzywdzony będący oskarżycielem prywatnym. W odniesieniu do przepisów k.p.k. stwierdzić należy, że w przypadku tego rodzaju przestępstw w celu rozpoznania sprawy przez sąd karny pokrzywdzony ma obowiązek ustalić niezbędne dane sprawcy, w tym jego adres dla doręczeń, zgromadzić dowody potwierdzające przebieg zdarzenia, w tym dane ewentualnych świadków (łącznie z adresem dla doręczeń), sporządzić pisemny prywatny akt oskarżenia, uiścić zryczałtowaną równowartość wydatków w wysokości 300 złotych, stawiać się w sądzie podczas posiedzenia pojednawczego oraz rozprawy, popierać akt oskarżenia i zeznawać w postępowaniu sądowym (por. m.in. art. 14, art. 59, art. 487, art. 491 k.p.k.). Wszystko to może okazać się ponad siły osoby w podeszłym wieku. W piśmiennictwie wskazuje się, że w sprawach o przestępstwa ścigane z oskarżenia prywatnego rola Policji ogranicza się do przyjęcia skargi i ewentualnego zabezpieczenia dowodów (art. 488 § 2 k.p.k.). W wyjątkowych przypadkach prokurator może wszcząć postępowanie albo wstępuje do postępowania już wszczętego, jeżeli wymaga tego interes społeczny (art. 60 § 1 k.p.k.), skutkiem czego postępowanie toczy się z urzędu (art. 60 § 2 k.p.k.). Jak jednak pokazuje doświadczenie życiowe, powołane rozwiązanie nie jest stosowane¹⁰⁷. Wydaje się więc, że taki model ścigania, wobec wskazanych w pierwszej części cech osoby starszej, czyni karnoprawną ochronę czci i dobrego imienia iluzoryczną.

Oczywiście rozwiązanie tego problemu zasadniczo leży poza obszarem prawa karnego materialnego (jako że sama instytucja ścigania ma charakter procesowy). Zatem tylko sygnałnie wskazać można propozycje obligatoryjnego ustanawiania asystenta osoby starszej lub obowiązkowego pełnomocnika procesowego, którego koszty pokrywa Skarb Państwa. Problemu nie rozwiązuje bowiem regulacja przewidziana w art. 51 § 3 k.p.k., zgodnie z którą jeżeli pokrzywdzonym jest osoba nieporadna, w szczególności ze względu na wiek lub stan zdrowia, jego prawa może wykonywać osoba, pod której pieczęcią pokrzywdzony pozostaje. To przecież opiekun często jest sprawcą zniesławienia lub zniewagi i – co bardzo prawdopodobne – nie będzie chciał przyjmować na siebie nowych obowiązków (obok tych, które już ma z racji opieki nad starszą osobą).

Natomiast w obszarze przepisów Kodeksu karnego rozważyć należy zmianę trybu ściągania z prywatnoskargowego na wnioskowy w przypadku pokrzywdzenia osoby nieporadnej ze względu na wiek. W świetle przepisów k.p.k. przy przestępstwach wnioskowych ściganie odbywa się na zasadach ogólnych – obowiązki obciążają Policję lub prokuratora po złożeniu wniosku o ściganie przez osobę pokrzywdzoną.

Warto przy tym zauważyć, że ustawodawca zdecydował się już na mieszany charakter przestępstwa, które może być ścigane z oskarżenia publicznego, na wniosek lub z oskarżenia prywatnego. Mowa o przestępstwie „średniego”

¹⁰⁷ Uzasadnienie [w:] Poselski projekt..., op. cit.

i „lekkiego” uszczerbku na zdrowiu¹⁰⁸, w stosunku do którego Kodeks karny stanowi w art. 157 § 4: „Ściganie przestępstwa określonego w § 2 lub 3, jeżeli naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia nie trwały dłużej niż 7 dni, odbywa się z oskarżenia prywatnego, chyba że pokrzywdzonym jest osoba najbliższa zamieszkująca wspólnie ze sprawcą”, a w § 5 – „Jeżeli pokrzywdzonym jest osoba najbliższa, ściganie przestępstwa określonego w § 3 następuje na jej wniosek”. Równocześnie warto odnotować, że status osoby najbliższej w przypadku innych typizacji skłonił ustawodawcę do zastosowania techniki legislacyjnej w „odwrotnym” kierunku. Przykładowo: przestępstwo kradzieży jest ścigane z oskarżenia publicznego, jednak gdy kradzież popełniono na szkodę osoby najbliższej¹⁰⁹, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego (art. 278 § 5 k.k.). Wydaje się, że takie rozwiązanie jest słuszne. Z jednej strony uwzględnia bowiem autonomię pokrzywdzonego, co pozwala na samodzielne decydowanie o ewentualnym ściganiu osoby najbliższej, z drugiej jednak ciężar prowadzenia postępowania przygotowawczego dalej spoczywa na barkach prokuratora lub Policji.

Wydaje się, że można pójść jeszcze dalej w tym kierunku, postulując poszerzenie puli przestępstw ściganych na wniosek osoby pokrzywdzonej, co oznaczać będzie, że ostatecznie to osoba pokrzywdzona – obok decyzji o zawiadomieniu organów ścigania – będzie mogła podjąć decyzję o ściganiu.

Działanie prawa karnego i realizacja jego funkcji nie przejawia się wyłącznie w kryminalizacji określonego, uznanego za niepożądane, zachowania. Drugim nieodłącznym instrumentem prawa karnego jest – szeroko rozumiana – kara czy, mówiąc precyzyjniej, środki penalne.

Nie ma wątpliwości, że każda kara czy inny środek penalny mogą oddziaływać na sprawcę (rzeczywistego i potencjalnego), powstrzymując go od stosowania przemocy wobec osoby starszej. W Kodeksie karnym znajdują się jednak i takie środki penalne, które w sposób szczególny stanowią karnoprawną reakcję na tę postać przemocy i mają kolosalne znaczenie z perspektywy pokrzywdzonej osoby starszej. Biorąc pod uwagę jej obiektywne i subiektywne bezpieczeństwo, zaliczyć do nich należy: zakaz zajmowania określonego stanowiska, wykonywania określonego

¹⁰⁸ Art. 157. § 1. Kto powoduje naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia, inny niż określony w art. 156 § 1, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

§ 2. Kto powoduje naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia trwający nie dłużej niż 7 dni, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

§ 3. Jeżeli sprawca czynu określonego w § 1 lub 2 działa nieumyślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

¹⁰⁹ Zgodnie z art. 115 § 11 k.k. osobą najbliższą jest małżonek, wstępny, zstępny, rodzeństwo, powinowaty w tej samej linii lub stopniu, osoba pozostająca w stosunku przysposobienia oraz jej małżonek, a także osoba pozostająca we wspólnym pożyciu. Warto jednak odnotować, że ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie posługuje się nieco innym pojęciem – „członek rodziny”, przez które rozumie nie tylko osobę najbliższą w rozumieniu k.k., ale także inną osobę wspólnie zamieszkującą lub gospodarującą (art. 2 pkt 1). Przykładem takich osób mogą być byli małżonkowie, którzy wspólnie zamieszkują, nie prowadząc wspólnego gospodarstwa, czy też dzieci konkubenta.

zawodu lub prowadzenia określonej działalności gospodarczej (art. 39 pkt 2 k.k.), zakaz przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, kontaktowania się z określonymi osobami, zbliżania się do określonych osób lub opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu (art. 39 pkt 2b k.k.) oraz nakaz okresowego opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym (art. 39 pkt 2e k.k.). Wśród przesłanek fakultatywnego orzekania dwóch ostatnich środków znajduje się skazanie za umyślne przestępstwo z użyciem przemocy, w tym zwłaszcza przemocy wobec osoby najbliższej. Warto jednak podkreślić, że nakaz opuszczenia lokalu powinien być orzekany z dużą dozą ostrożności i wyczuciem, ponieważ sprawcy przemocy równocześnie są opiekunami pokrzywdzonych, a Kodeks karny nie przewiduje przy tym instytucji wysłuchania pokrzywdzonego (lub zgłoszenia przez niego wniosku) co do jego oczekiwań i możliwości związanych z samodzielnym zamieszkiwaniem. Przywołać także należy, że właśnie więzy emocjonalne są jedną z przyczyn niezgłaszania przemocy domowej. Pokrzywdzony nie zawsze jest bowiem zainteresowany eksmisją sprawcy ze wspólnie zamieszkiwanego lokalu.

Drugą grupę szczególnych środków stanowią tzw. obowiązki probacyjne, przewidziane w przepisie art. 72 k.k. (w ramach określania warunków zawieszenia wykonania kary), jednak na mocy odrębnych przepisów mogą być orzekane przy pozostałych środkach probacyjnych, a także przy orzekaniu kary ograniczenia wolności. Dla pokrzywdzonego przemocą ważne mogą się okazać następujące obowiązki nałożone na sprawcę przemocy: poddanie się terapii uzależnień, poddanie się terapii, w szczególności psychoterapii lub psychoedukacji oraz uczestnictwo w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych¹¹⁰, mają one bowiem – z założenia – silny komponent prewencyjny. Skuteczna terapia najpełniej zapewni bezpieczeństwo osobie pokrzywdzonej. Skuteczność karnoprawnej ochrony na tym polu nieco osłabia słuszną skądinąd zasada, że orzeczenie obowiązku poddania się jakiegokolwiek terapii warunkowane jest zgodą skazanego (art. 74 § 1 k.k.). Ponadto, jak wskazuje NIK, w skali kraju do programów oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych przystępuje tylko 9,7% sprawców przemocy. W jednostkach objętych kontrolą NIK było to tylko 2–3%. Nienakładanie przez sądy na sprawców przemocy obowiązku uczestnictwa w tego typu zajęciach jest powodem przystępowania do nich małej liczby osób lub nawet nieprowadzenia takich programów.

¹¹⁰ Szczegóły dookreślone zostały w Rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno-edukacyjne [Regulation of the Minister of Labour and Social Policy dated February 22, 2011 on the level of basic services provided by specialist support centres for victims of domestic violence, the qualifications of the employees of these centres, detailed strategies for running corrective and remedial programmes for people committing domestic violence, and the qualifications of people conducting corrective and remedial actions], Dz.U. z 2011 r. Nr 50, poz. 259.

Wobec sprawców przemocy w rodzinie sądy stosują najczęściej wyroki w zawieszeniu – dotyczy to prawie 73% wyroków pozbawienia wolności – nie orzekając na ogół obowiązku uczestnictwa w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych. Przykładowo w 2014 r. obowiązek uczestnictwa w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych orzeczono na etapie wyrokowania wobec 731 sprawców z ogólnej liczby 14 309 skazanych za stosowanie przemocy w rodzinie. Do programów przystępuje niewielka liczba sprawców, a dodatkowo tylko połowa z nich je kończy¹¹¹. Nadmienić także należy, że do tzw. obowiązków probacyjnych należy również nakaz opuszczenia lokalu, czasem jedyny środek wolnościowy skutecznie zapobiegający przemocy wewnątrzrodzinnej.

Od nowelizacji z 2017 r. nieporadność ze względu na wiek lub stan zdrowia jest okolicznością, którą sąd uwzględnia, wymierzając karę (art. 53 § 2 k.k.). Należy jednak zwrócić uwagę, że stylistyka przepisu unaocznia, że przy orzekaniu kary sąd ma uwzględnić nie tyle stan pokrzywdzonego, ile „motywację i sposób zachowania się sprawcy, zwłaszcza w razie popełnienia przestępstwa na szkodę osoby nieporadnej ze względu na wiek lub stan zdrowia”¹¹². Innymi słowy: stan nieporadności powinien być uwzględniany (wyłącznie?) w aspekcie motywacji i sposobu zachowania sprawcy. Czy w pozostałym zakresie cecha nieporadności staje się irrelewantna? Na szczęście nie, ale tylko dlatego, że inne okoliczności, o których mowa w przepisie art. 53 § 2 k.k., pozwalają na jej uwzględnienie, mimo iż nie jest *expressis verbis* przywołana.

Istotne wydawałoby się również udzielenie instytucjonalnego wsparcia osobom starszym na etapie wykonawczym, zwłaszcza w zakresie egzekwowania orzeczonego wobec sprawcy obowiązku naprawienia szkody. Oczekiwanie, że ofiara będąca w podeszłym wieku poradzi sobie ze złożeniem wniosku o nadanie klauzuli wykonalności, a następnie skierowaniem wniosku do komornika, partycypując w kosztach wydatków potrzebnych do przeprowadzenia egzekucji, nie wydaje się racjonalne. Można sądzić, że konieczne w tym zakresie byłoby zastąpienie pokrzywdzonych przez sądy wykonawcze.

Ostatnim dostrzeżonym przez nas problemem prawnym związanym z przemocą wobec osób starszych, chociaż wprost nieuregulowanym w stosownych kodeksach, jest kwestia mediacji przy przestępstwach popełnionych na szkodę osoby starszej. Przypomnijmy, że nie ma regulacji, która wskazywałaby, w sprawach jakich przestępstw mediacja jest dopuszczalna, a w jakich nie jest możliwa. Takie katalogi formułują doktryna i praktyka. Nie znajdziemy wśród nich zakazu prowadzenia mediacji z udziałem osób starszych. Rodzi się więc pytanie, czy taki zakaz należałoby sformułować.

¹¹¹ *Pomoc osobom dotkniętym przemocą domową. Informacja o wynikach kontroli* [Aid for people affected by domestic violence. Information on inspection results], Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa 2016, s. 83–85, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,10943,vp,13290.pdf> [dostęp: 7.01.2020].

¹¹² Tak art. 53 § 2 k.k.

Odpowiedź na powyższe pytanie poprzedzona musi zostać dość ważnym zastrzeżeniem. Ponownie, nawiązując do kryminologicznej części niniejszej publikacji, odnotować należy ogólnie dwie grupy przestępstw przeciwko osobom starszym. Jedną z nich to przestępstwa polegające na ich złym traktowaniu, zaniedbywaniu przez osoby opiekujące się, druga – to przestępstwa popełniane przez osoby obce. Kryterium tego rozróżnienia stanowi relacja między pokrzywdzoną osobą a sprawcą i to właśnie charakter tej relacji w dużej części będzie dawał odpowiedź na pytanie o dopuszczalność mediacji z osobą starszą.

W przypadku przestępstw przemocowych popełnianych przez członków rodziny do mediacji, w naszym przekonaniu, należy podchodzić z bardzo dużą ostrożnością, chociaż nie można jej wykluczyć¹¹³. Podobne stanowisko zajął Prokurator Generalny, ogłaszając Wytyczne z 1 kwietnia 2014 r. dotyczące zasad postępowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, gdzie w kwestii możliwości kierowania do mediacji spraw o znęcanie użył sformułowania „szczególna staranność”. Silniejsze stanowisko zajęła Rada Europy we wspomnianej konwencji stambulskiej, gdzie w myśl art. 48 ust. 1 strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne zakazujące stosowania obowiązkowych alternatywnych procesów rozstrzygania sporów, w tym mediacji i rozstrzygnięć polubownych, w odniesieniu do wszelkich form przemocy objętych zakresem konwencji¹¹⁴. W tym miejscu podkreślić jednak chcemy, że zalecana i podzielana przez nas szczególna ostrożność nie dotyczy wyłącznie kierowania do mediacji spraw związanych z przestępstwem znęcania się, ale wszystkich przestępstw noszących cechy przemocy domowej (niezależnie od kwalifikacji prawnej czynu). Uzasadnieniem tej ostrożności jest bowiem potencjalny brak równowagi między osobą pokrzywdzoną a sprawcą wynikający z faktu uzależnienia emocjonalnego, ekonomicznego, organizacyjnego czy wręcz bytowego. Poczucie uzależnienia starszej osoby od własnego dorosłego dziecka może sprawiać, że przyjmie ona każde warunki ugody, niezależnie od tego, czy jest ofiarą przemocy fizycznej, psychicznej, ekonomicznej czy zaniedbania. Ponadto przeszkodą skierowania sprawy do mediacji w przypadku stosowania przemocy wobec osób starszych mogą być rozpoznane przez kryminologię zjawiska fazy miodowego miesiąca w cyklu przemocowym, syndrom sztokholmski czy syndrom wyuczonej bezradności¹¹⁵. Dlaczego jednak należy rozważyć skierowanie sprawy

¹¹³ Por. szerzej: O. Sitarz, D. Bek, A. Jaworska-Wieloch, *Mediation and domestic violence. Theoretical reflection on the Polish background*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2018, t. 13, nr 2, s. 356–369.

¹¹⁴ Szerzej: O. Sitarz, D. Bek, *Zasadność zakazu obowiązkowej mediacji w sprawach przemocy domowej. Krytyczna analiza przepisu art. 48 ust. 1 tzw. konwencji stambulskiej* [The legitimacy of the prohibition of mandatory mediation in cases of domestic violence. A critical analysis of the article 48.1 of the Istanbul Convention], „Studia Prawnicze” 2018, nr 1, s. 105–129.

¹¹⁵ W tym duchu wypowiadali się także uczestnicy warsztatów „Przemoc wobec osób starszych na płaszczyźnie prawa karnego materialnego” – osoby pracujące w obszarze przeciwdziałania przemocy

do mediacji? Ponieważ daje ona pokrzywdzonemu olbrzymią szansę na rozwiązanie konfliktu, a to dla osoby starszej zamieszkującej z najbliższymi jest chyba niezmierznie istotne.

Dodać należy, że wszystkie poczynione powyżej uwagi są w zasadzie aktualne w kontekście przestępstw popełnionych przez opiekunów poza środowiskiem rodzinnym. W całodobowych ośrodkach pomocy społecznej dla osób starszych uzależnienie pensjonariuszy od personelu może być równie silne jak w rodzinie. Zatem i w takim miejscu ugoda może być tylko pozorna, z czego organ kierujący sprawą do mediacji musi zdawać sobie sprawę.

Nieco inaczej wygląda kwestia zasadności kierowania do mediacji spraw przy przestępstwach popełnianych przez obcych – najczęściej chodzi o przestępstwa przeciwko mieniu lub przestępstwa finansowe. Tutaj widzimy nieco większą możliwość bezpiecznej mediacji, ale uwaga podmiotu kierującego taką sprawą do mediacji też jest konieczna. Zastrzeżenie to wynika już nie ze szczególnych relacji pokrzywdzony – sprawca, ale z możliwości wystąpienia u pokrzywdzonego pewnych dysfunkcji, utrudniających zrozumienie istoty i znaczenia mediacji.

Pamiętać jednak należy, że generalny zakaz mediacji z racji wieku lub cech wieku starczego byłby *de facto* kolejną formą dyskryminacji ze względu na wiek. Taki zakaz uniemożliwiłby bowiem osobom starszym uzyskanie korzyści potencjalnie dostępnych w przypadku przeprowadzonej mediacji – rozwiązania konfliktu. Wydaje się, że w przypadku przestępstw popełnianych przez osoby obce znalezienie innej drogi porozumienia byłoby znacznie utrudnione.

Korzyści dla pokrzywdzonego osiągnąć z mediacji, których lista jest bardzo długa¹¹⁶, prowadzą do jeszcze jednego istotnego wniosku. Kryminalizacja określonego zachowania na szkodę osoby starszej umożliwia mediację karną, która jest możliwa dopiero po wszczęciu postępowania karnego i przedstawieniu zarzutów. Brak adekwatnego przepisu zabraniającego niepożądanego zachowania czyni mediację karną niedostępną. Jest oczywiście możliwa umowna mediacja cywilna, ale realnie patrząc, trudno sobie wyobrazić, aby strony wyraziły wolę zainicjowania takiej mediacji.

w rodzinie w ramach XXIII Konferencji przeciw przemocy w rodzinie, organizowanej przez PARPA w dn. 20–22 maja 2019 r. w Krakowie. Zob. *Konferencja przeciw przemocy w rodzinie* [Conference on counteracting domestic violence], Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, 5.04.2019, <http://www.parpa.pl/index.php/aktualnosci/1235-konferencja-przeciw-przemocy-w-rodzinie> [dostęp: 26.05.2019].

¹¹⁶ Por. np. O. Sitarz, *O mediacji w ogólności* [About mediation in general] [w:] eadem (red.), *Metodyka pracy mediatora w sprawach karnych* [The Methodology of a Mediator's Work in Criminal Cases], Warszawa 2015, s. 34–35.

Podsumowanie

Czas zatem na konkluzje, czyli udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy aktualne rozwiązania prawnokarne odpowiadają potrzebom ustalonym przez kryminologię, a zwłaszcza wiktymologię. Istotnym punktem odniesienia jest też ratyfikowana przez Polskę konwencja stambulska, która w art. 35 stanowi, iż „Strony przyjmą konieczne środki ustawodawcze lub inne środki w celu zapewnienia, by za umyślne dopuszczenie się aktów przemocy fizycznej wobec innej osoby groziła odpowiedzialność karna”¹¹⁷.

Polską regulację w tym zakresie negatywnie oceniła Katarzyna Laskowska¹¹⁸. Stanowisko takie w pewnym zakresie podzieliła też grupa parlamentarzystów, zgłaszając poselski projekt nowelizacji Kodeksu karnego. Przygotowywana w 2016 r. nowelizacja k.k., która jednak została odrzucona w pierwszym czytaniu¹¹⁹, zawierała następujące propozycje:

- przepis art. 119 § 1 miał otrzymać brzmienie: „§ 1. Kto stosuje przemoc lub groźbę bezprawną wobec grupy osób lub poszczególnej osoby z powodu przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej, wyznaniowej, z powodu bezwyznaniowości, płci, tożsamości płciowej, wieku, niepełnosprawności lub orientacji seksualnej, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5”;
- przepis art. 256 § 1 miał otrzymać brzmienie: „§ 1. Kto publicznie propaguje faszystowski lub inny totalitarny ustrój państwa albo nawołuje do nienawiści na tle narodowościowym, etnicznym, rasowym, wyznaniowym, bezwyznaniowości, płci, tożsamości płciowej, wieku, niepełnosprawności lub orientacji seksualnej, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”;
- przepis art. 257 miał otrzymać brzmienie: „Art. 257. Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej, bezwyznaniowości, płci, tożsamości płciowej, wieku, niepełnosprawności lub orientacji seksualnej lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”.

W uzasadnieniu autorzy projektu podali, że wszystkie przestępstwa motywowane uprzedzeniami – stosowanie przemocy, groźby bezprawne, nawoływanie do nienawiści, publiczne znieważenie czy naruszenie nietykalności cielesnej – charakteryzują

¹¹⁷ Konwencja Rady Europy..., op. cit.

¹¹⁸ K. Laskowska, *Prawna...*, op. cit., s. 56–57.

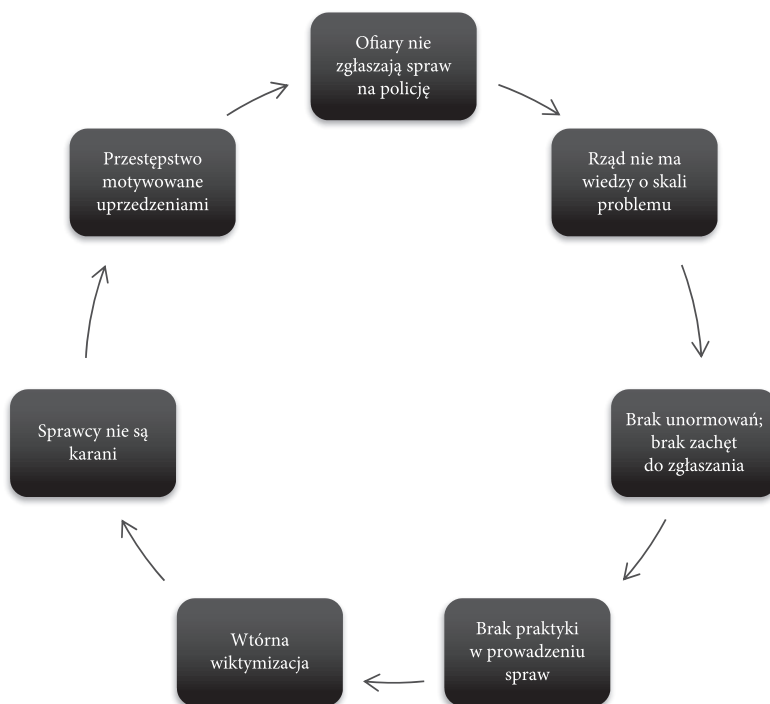
¹¹⁹ Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, druk sejmowy nr 878, Sejm RP VIII kadencji – przebieg procesu legislacyjnego [Parliamentary bill to amend the Penal Code, Parliamentary document no. 878, the 8th Sejm of the Republic of Poland – Stages of the legislative process], <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=84E25BD35CB44B87C12580370040A40A> [dostęp: 7.01.2020].

się tym, że nie tylko naruszają prawa i wolności osób nimi pokrzywdzonych, lecz także stanowią zagrożenie dla realizacji praw i wolności wszystkich osób będących przedstawicielami określonej mniejszości i standardu ich ochrony w całym społeczeństwie. Za orzecznictwem ETPCz projektodawca uznał, że ochrona prawna przysługująca ofiarom rasizmu w równym stopniu powinna przysługiwać wszystkim ofiarom dyskryminacji, ponieważ każdy przypadek dyskryminacji jest równie poważny jak rasizm. W uzasadnieniu wskazano także, że międzynarodowe organy ochrony praw człowieka zwróciły Polsce uwagę na niedostateczną ochronę prawnokarną ofiar dyskryminacji. Komitet przeciwko Torturom zalecił Polsce wprowadzenie do Kodeksu karnego odpowiednich zmian w celu karania przestępstw z nienawiści jako aktów dyskryminacji i przemocy ze względu na orientację seksualną, niepełnosprawność i wiek (pkt 25 zaleceń końcowych dotyczących połączonego V i VI sprawozdania okresowego Polski z realizacji postanowień Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania z dnia 19 listopada 2013 r.). Natomiast Komitet Praw Człowieka zarekomendował znowelizowanie Kodeksu karnego poprzez wprowadzenie do niego definicji mowy nienawiści i przestępstw z nienawiści ze względu na orientację seksualną lub tożsamość płciową oraz poprzez uznanie tych czynów za przestępstwa (pkt 8 uwag końcowych Komitetu Praw Człowieka do VI sprawozdania okresowego Polski z realizacji postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 26 października 2010 r.). I wreszcie, jak wskazuje projektodawca, na konieczność rozszerzenia zakresu zastosowania art. 118, art. 119, art. 255, art. 256 i art. 257 k.k. o przesłanki orientacji seksualnej i tożsamości płciowej zwróciła Polsce uwagę również Europejska Komisja Przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) (pkt 28 i 47 raportu przyjętego 20 marca 2015 r.). Nowelizacja Kodeksu karnego w celu uwzględnienia specyfiki mowy nienawiści i przestępstw motywowanych rasizmem, ksenofobią i homofobią to jedno z ostatnich zaleceń Komitetu Praw Dziecka (pkt 17b zaleceń Komitetu Praw Dziecka z dnia 2 października 2015 r.)¹²⁰. Nie ma wątpliwości, że zaproponowana nowelizacja usunęłaby (w nieco inny sposób niż postulujemy) niedogodności związane ze ściganiem przestępstwa zniesławienia lub zniewagi popełnianych wobec osób w podeszłym wieku.

Projektodawca zwraca też uwagę na pewien mechanizm błędnego koła, w którym brak przepisów generuje brak zgłoszeń, co ostatecznie prowadzi do braku nowelizacji Kodeksu karnego. Projekt nowelizacji został wzbogacony następującym materiałem ilustrującym tę zależność:

¹²⁰ Poselski projekt..., op. cit.

Rysunek 1. Cykl ukazujący mechanizm niezgłaszania przestępstw motywowanych uprzedzeniami

Źródło: Poselski projekt..., op. cit., s. 24.

Ogólna diagnoza polskiej legislacji karnej w obszarze ochrony praw osób starszych odnieść się zatem musi do trzech poziomów: 1) czy zakres kryminalizacji odpowiada potrzebom ustalonym przez wiktymologię, 2) czy stopień zagrożenia karami odpowiada abstrakcyjnemu stopniowi społecznej szkodliwości i 3) czy środki karnoprawnej reakcji uwzględniają wiktymologiczny obraz pokrzywdzonego.

Przeprowadzona analiza prowadzi do wniosku, że na pierwszym poziomie niedostatki legislacji są łatwe do uchwycenia. Z jednej strony polskie prawo karne nie może być stosowane wobec różnorodnych postaci zaniedbania, zmuszania czy – jak wskazuje powyżej przywołany projektodawca nowelizacji – mowy nienawiści ze względu na wiek. Konstrukcja przywołanych przepisów powoduje, że wiele nagannych i szkodliwych zachowań leży poza zakresem kryminalizacji. Rozwiązania polskie dalekie są od rozwiązań przyjętych np. w Stanach Zjednoczonych, gdzie (obok regulacji wspomnianych wcześniej) w wielu ustawodawstwach stanowych przewiduje się przestępstwa finansowe odnoszące się do pokrzywdzonych osób starszych. Wskazać można chociażby *An Act increasing*

*the penalties for unfair and deceptive actions perpetrated against persons with disabilities and senior citizens*¹²¹.

Ważnego argumentu za pełniejszą kryminalizacją dostarczyła też Renata Durda, która podkreśliła, że prawo karne tworzy normy społeczne – powoduje ich akceptację oraz internalizację przez członków społeczności. Z tej perspektywy norma, którą jest ochrona przed przestępstwami motywowanymi wiekiem, jest bardzo ważna¹²².

W naszym przekonaniu wnioski te powinny skłonić do rozważenia nowelizacji wybranych przepisów Kodeksu karnego, uwzględniając uzasadnione potrzeby i warunki osób starszych.

Z mniejszym entuzjazmem podchodzimy do ewentualnych zmian w zakresie ustawowego zagrożenia, w tym tworzenia typów kwalifikowanych. Wydaje się, że w obecnym stanie prawnym sędziowie zostali, mocą przepisów prawnokarnych, wyposażeni w narzędzia pozwalające na adekwatną reakcję prawnokarną wobec czynów popełnianych na szkodę osób starszych.

Nasze zaniepokojenie budzi natomiast kształt niektórych rozwiązań legislacyjnych. Zaliczyć należy do nich wybór trybu ścigania oraz brak konieczności uwzględnienia woli pokrzywdzonego przy orzekaniu środka w postaci nakazu opuszczenia przez sprawcę zajmowanego lokalu czy też, ogólniej rzecz ujmując, brak konieczności wysłuchania pokrzywdzonego przed orzeczeniem środków karnych i probacyjnych współkształtujących jego sytuację. Pożyteczne wydawałoby się również udzielenie wsparcia osobom starszym na etapie wykonawczym, w zakresie egzekwowania środków karnych i probacyjnych orzeczonych na korzyść osób starszych.

Jednak najpoważniejszą przeszkodę w skutecznym działaniu prawa karnego widzimy w niskiej zgłaszalności przestępstw popełnianych wobec osób w podeszłym wieku. Tu oczywiście trudno o rozwiązania z zakresu prawa karnego materialnego (poza wskazanym obowiązkiem denuncjacji). Być może jednak szersza świadomość możliwości mediacji w sprawach karnych, jako swoistego rodzaju alternatywa dla tradycyjnego karania, ośmieliłaby w pierwszej kolejności ofiary do zgłaszania przestępstw popełnianych na ich szkodę, a w dalszej – w efekcie informowania organów ścigania – powstrzymałaby sprawców przed kontynuowaniem nagannego procederu, a potencjalnych sprawców – przed jego popełnieniem

¹²¹ *An Act increasing the penalties for unfair and deceptive actions perpetrated against persons with disabilities and senior citizens*, Bill H.334, The 191st General Court of the Commonwealth of Massachusetts, <https://malegislature.gov/Bills/190/H334> [dostęp: 2.05.2019].

¹²² R. Durda, *Dyskryminacja i przemoc wobec osób starszych* [Discrimination and violence against seniors], konferencja „Przestępstwa z nienawiści w Polsce” 17 maja 2011 roku, Wydział Prawa i Administracji UMK, publikacja pokonferencyjna, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kB85r9wXeu4J:s75d88d986153b627.jimcontent.com/download/version/1349102463/module/6686216486/name/Publikacja-pokonferencyjna-Renata-Durda-Dyskryminacja-i-przemoc-wobec-os%25C3%25B3b-starszych.pdf+%&cd=3&hl=pl&ct=clnk&gl=pl> [dostęp: 2.05.2019].

z obawy przed późniejszym ujawnieniem. Tak jak bowiem wstyd powstrzymuje ofiary przed zgłoszeniem przestępstwa, tak wstyd wobec realnego faktu ujawnienia przestępstwa powstrzymać może sprawcę.

Reasumując, należy podkreślić, że ostatecznie konieczna jest nie tyle odrębna i surowsza karnoprawna regulacja poświęcona naruszaniu praw osób starszych, ile społeczne, medialne i instytucjonalne dostrzeżenie problemu przemocy wobec osób starszych, a także świadomość takiego stanu rzeczy u pracowników organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Adekwatna reakcja Policji na dostrzeżone nieprawidłowości, właściwa postawa prokuratora (m.in. w zakresie stosowania środków zapobiegawczych), a wreszcie racjonalne rozstrzygnięcie sądowe dają większą pewność i skuteczność przestrzegania praw seniorów niż najlepsze prawo karne pozbawione wymienionych cech.

Bibliografia

- Baranowska A., *Starzenie się społeczeństwa i związane z tym konsekwencje – perspektywa socjologiczna* [The ageing of society and related consequences. A sociological perspective] [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych* [The Social Dimension of Life and the Activity of the Elderly], Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2013, s. 45–57.
- Becker-Pestka D., *Rodzina w obliczu migracji zawodowej* [Family in the face of migration], „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2012, nr 1, s. 9–26.
- Białobrzeska P., *Przemoc wobec osób starszych – skala zjawiska* [Violence against seniors. The scale of the problem] [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych* [The Social Dimension of Life and the Activity of the Elderly], Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2013, s. 137–152.
- Bieńkowska E., *Osoby starsze grupą o podwyższonym stopniu ryzyka wiktylizacji* [The elderly as a group of increased degree of a victimisation risk], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, z. 1, s. 111–117.
- Bigoszewski T., *Przemoc jako znamię strony przedmiotowej* [Violence as a token of the party in question], „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 1997, z. 2, s. 19–36.
- Daichman L.S., *Elder abuse in developing nations* [w:] M.L. Johnson (red.), *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 323–331.
- Daszkiewicz K., *Przestępstwa popełniane przemocą w świetle przepisów kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.* [Violent offenses according to the provisions of the Penal Code of 6 June 1997], „Palestra” 2000, z. 2–3, s. 44–53.

- Farid S., *Elder abuse and neglect in Bangladesh. Understanding issues, associated factors and consequences*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2017, t. 19, nr 2, s. 123–127.
- Fattah E.A., *Understanding Criminal Victimization. An Introduction to Theoretical Victimology*, Prentice-Hall, Scarborough 1991.
- Frączek A. (red.), *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych. Praca zbiorowa* [Studies on the Psychological Mechanisms of Aggressive Actions. A Collective Work], Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.
- Gęsiński M., Trnka J., Susło R., Siuta J., Drobnik J., *Ludzie starsi jako ofiary przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu* [Old people as victims of crimes against life and health], „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica” 2013, nr 297, s. 149–158.
- Górniok O., *Znaczenie subsydiarności prawa karnego w jego interpretacji* [The importance of the subsidiarity of criminal law in its interpretation], „Państwo i Prawo” 2007, z. 5, s. 49–55.
- Górski M., Kierzkowska J. [w:] R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *Prawo administracyjne materialne* [Substantive Administrative Law], „System Prawa Administracyjnego”, t. 7, C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 179–220.
- Gutman G., *Meeting the challenges of global aging. The need for gerontological approach* [w:] *Geriatrics 2006, Proceedings of the International Congress of Elderly Health, Istanbul, Turkey 2006*, s. 13–34.
- Halicka M., *Ludzie starzy jako ofiary przemocy* [The elderly as victims of violence] [w:] P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska (red.), *Aktywne starzenie się – przeciwdziałanie barierom* [Active Ageing – Removing Barriers], Wydawnictwo UŁ, Łódź 2014, s. 86–101.
- Halicka M., Halicki J. (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim* [Violence against Older People. On the Example of Environmental Research in Podlaskie Voivodeship], Temida2, Białystok 2010.
- Halicka M., Sidorczuk A., Czykier K., Halicki J., Pędich W., Rybaczuk M., *Sposoby zapobiegania przemocy wobec osób starszych w opinii studentów i w doświadczeniu zawodowym pielęgniarek, policjantów i pracowników socjalnych* [Ways of preventing violence against seniors in the opinion of students and in the professional experience of nurses, policemen, and social workers] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy* [An Adult and an Elderly Person in the Face of Violence], Wydawnictwo UwB, Białystok 2009, s. 101–116.
- Kiefl W., Lamnek S., *Soziologie des Opfers. Theorie, Methoden und Empirie der Viktimologie* [Sociology of the Victim. Theory, Methods and Empiricism of Victimology], W. Fink, München 1986.
- Konieczna-Woźniak R., *Seniorzy w społeczeństwie wiedzy i informacji* [Seniors in an information society and knowledge economy] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*

- [Seniors in Families, Institutions, and Society. Selected Issues of Contemporary Gerontology], Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005, s. 59–70.
- Kowal P., Suzman R., *Directory of Research on Ageing in Africa. 1995–2003*, World Health Organization, Geneva 2005.
- Kowalewska A., Jaczewski A., Komosińska K., *Problemy wieku starczego* [The problems of old age] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii* [Seniors in Families, Institutions, and Society. Selected Issues of Contemporary Gerontology], Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005, s. 9–26.
- Królikowski M., Zawłocki R., *Prawo karne* [Criminal Law], C.H. Beck, Warszawa 2015.
- Krug E.G., Dahlberg L.L., Mercy J.A., Zwi A.B., Lozano R. (red), *World Report on Violence and Health*, World Health Organization, Geneva 2002.
- Laskowska K., *Prawna ochrona ludzi starych – wybrane aspekty* [Legal protection of the elderly – selected aspects] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy* [An Adult and an Elderly Person in the Face of Violence], Wydawnictwo UwB, Białystok 2009, s. 45–57.
- Łój G., *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie* [The elderly's place in the family and in society] [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii* [Seniors in Families, Institutions, and Society. Selected Issues of Contemporary Gerontology], Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005, s. 51–58.
- Mordawska J., *Zjawisko przemocy wobec osób starszych – skala problemu, czynniki ryzyka, metody przeciwdziałania* [Violence against the elderly. The scale of the problem, risk factors, methods of countermeasures] [w:] A. Lewicka-Zelent, K. Maciąg (red.), *Osoba doświadczająca przemocy w świecie milczenia czy wsparcia? Refleksje interpersonalne* [A Person Experiencing Violence in a World of Silence or Support? Interpersonal Reflections], Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2017, s. 126–137.
- Mikołajczyk B., *Czy świat potrzebuje konwencji o prawach osób starszych? Uwagi na tle rozwiązań regionalnych* [Does the world need a convention on the rights of the elderly? Comments against the backdrop of regional solutions] [w:] G. Baranowska, A. Gliszczyńska-Grabias, A. Hernandez-Półczyńska, K. Sękowska-Kozłowska (red.), *O prawach człowieka – księga jubileuszowa Profesora Romana Wieruszewskiego* [On Human Rights – the 'Jubilee Book' of Professor Roman Wieruszewski], Wolters Kluwer, Warszawa 2017, s. 495–506.
- Mikołajczyk B., *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych* [International Protection of the Rights of the Elderly], Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- Okólski M., *Wyzwania demograficzne Europy i Polski* [Demographic challenges of Europe and Poland], „Studia Socjologiczne” 2010, nr 4, s. 37–78.
- Payne B.K., Berg B.L., *Perceptions about the criminalization of elder abuse among police chiefs and ombudsmen*, „Crime & Delinquency” 2003, t. 49, nr 3, s. 439–459.

- Sitarz O. (red.), *Metodyka pracy mediatora w sprawach karnych* [The Methodology of a Mediator's Work in Criminal Cases], Difin, Warszawa 2015.
- Sitarz O., Bek D., *Czy zasadnie i skutecznie ustawodawca podwyższył poziom ochrony małoletnich? Krytyczna analiza nowelizacji Kodeksu karnego z 23 marca 2017 r.* [Has the Polish legislator reasonably and effectively increased the level of child protection? A critical analysis of the amendment of March 23, 2017 to the Penal Code], „Forum Prawnicze” 2017, t. 44, nr 6, s. 8–24.
- Sitarz O., Bek D., *Zasadność zakazu obowiązkowej mediacji w sprawach przemocy domowej. Krytyczna analiza przepisu art. 48 ust. 1 tzw. konwencji stambulskiej* [The legitimacy of the prohibition of mandatory mediation in cases of domestic violence. A critical analysis of the article 48.1 of the Istanbul Convention], „Studia Prawnicze” 2018, nr 1, s. 105–129.
- Sitarz O., Bek D., Jaworska-Wieloch A., *Mediation and domestic violence. Theoretical reflection on the Polish background*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2018, t. 13, nr 2, s. 356–369.
- Spurek S., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Komentarz* [Prevention of Domestic Violence. A Commentary], Wolters Kluwer, Warszawa 2019.
- Sygit E., Ossowski R., *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie* [Violence against old people considering their age, sex and level of education], „Gerontologia Polska” 2008, nr 3, s. 163–168.
- Sztompka P., *Przestrzeń życia codziennego* [The space of everyday life] [w:] M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna* [Colours of the Everyday. Sociological Analysis], Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 51–64.
- Szukalski P., *Starzenie się ludności – wyzwania XXI wieku* [The ageing of the population – challenges of the 21st century] [w:] idem (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się* [Preparing for Old Age. Poles and Ageing], Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 17–38.
- Tobiasz-Adamczyk B., *Definicje przemocy* [Definitions of violence] [w:] eadem (red.), *Przemoc wobec osób starszych* [Violence against the Elderly], Wydawnictwo UJ, Kraków 2009, s. 17–26.
- Tobiasz-Adamczyk B., *Trudności w wykrywaniu przemocy wobec osób starszych* [Difficulties in detecting violence against older people] [w:] eadem (red.), *Przemoc wobec osób starszych* [Violence against the Elderly], Wydawnictwo UJ, Kraków 2009, s. 29–36.
- Tobiasz-Adamczyk B., Florek M., Woźniak B., Brzyska M., Brzyski P., Ocetkiewicz T., *Percepcja przemocy wobec osób starszych wiekiem z perspektywy doświadczeń zawodowych pracowników medycznych i socjalnych (badania krakowskie)* [The perception of violence against older people from the professional experience of medical and social workers (Kraków research)] [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy* [An Adult and an Elderly Person in the Face of Violence], Wydawnictwo UwB, Białystok 2009, s. 71–82.

- Wilk E., *Rodzice swoich rodziców* [Parents of their parents], „Polityka” 2013, nr 35, s. 26–28.
- Wojciszke B., *Relacje interpersonalne. Agresja* [Interpersonal relationships. Aggression] [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* [Psychology. Academic Handbook, vol. 3 – The Individual in Society and Elements of Applied Psychology], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999, s. 147–148.
- Woźniak B., Brzyska M., *Przemoc wobec osób starszych – przegląd badań prowadzonych w Polsce* [Violence against older people. A review of research carried out in Poland] [w:] B. Tobiasz-Adamczyk (red.), *Przemoc wobec osób starszych* [Violence against Older People], Wydawnictwo UJ, Kraków 2009, s. 70–78.
- Wróbel W., *Czy powrót do racjonalizmu? Projekty nowelizacji Kodeksu karnego w perspektywie zmian dokonanych w prawie karnym w latach 2005–2007* [A return to rationalism? Draft amendments to the Penal Code in view of the changes made to the criminal law 2005–2007] [w:] Z. Sienkiewicz, R. Kokot (red.), *Populizm penalny i jego przejawy w Polsce. Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Prawa Karnego, Szklarska Poręba, 24–27 września 2008 r.* [The Penal Populism and its Echoes in Poland. Material from the National Congress of Criminal Law Departments, Szklarska Poręba, 24–27 September 2008], Kolonia Limited, Wrocław 2009, s. 103–118.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna* [Polish Criminal Law. The General Part], Znak, Kraków 2010.
- Zasępa B., *Identyfikacja wyzwań w obszarze polityki społeczno-gospodarczej w Polsce w kontekście procesu starzenia się populacji* [Identification of challenges in the area of socio-economic policy in Poland in the context of the ageing population] [w:] *Osoby starsze w przestrzeni życia społecznego* [Elderly People in the Space of Social Life], Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Katowice 2014, s. 13–26.
- Ziółkowska A., Gronkiewicz A., *Administracyjnoprawny status osób starszych* [The administrative and legal status of the elderly] [w:] eadem (red.), *Administracyjnoprawny status osób starszych* [The Administrative and Legal Status of the Elderly], Wydział Prawa i Administracji UŚ, Katowice 2014, s. 12–22.
- Zoll A., *Karalność i karygodność czynu jako odrębne struktury przestępstwa* [Punishability and culpability as separate crime structures] [w:] T. Kaczmarek (red.), *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym. Materiały Polsko-Niemieckiego Sympozjum Prawa Karnego, Karpacz, maj 1990* [The Theoretical Problems of Criminal Liability in Polish and German Criminal Law. Material from the Polish–German Criminal Law Symposium, Karpacz, May 1990], Wydawnictwo UWr, Wrocław 1990, s. 101–112.
- Żółtek S., *Prawo karne gospodarcze w aspekcie zasady subsydiarności* [Economic Criminal Law in the Aspect of the Subsidiarity Principle], Wolters Kluwer, Warszawa 2009.

Źródła internetowe

- Crimes Against Older Adults*, 2018 National Crime Victims' Rights Week Resource Guide: Crime and Victimization Fact Sheets, https://ovc.ncjrs.gov/ncvrv2018/info_flyers/fact_sheets/2018NCVRW_OlderAdults_508_QC.pdf [dostęp: 1.05.2019].
- Criminalisation*, Action on Elder Abuse, <https://www.elderabuse.org.uk/pages/category/criminalisation> [dostęp: 1.05.2019].
- Durda R., *Dyskryminacja i przemoc wobec osób starszych* [Discrimination and violence against seniors], konferencja „Przestępstwa z nienawiści w Polsce” 17 maja 2011 roku, Wydział Prawa i Administracji UMK, publikacja pokonferencyjna, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kB85r9wXeu4J:s75d88d986153b627.jimcontent.com/download/version/1349102463/module/6686216486/name/Publikacja-pokonferencyjna-Renata-Durda-Dyskryminacja-i-przemoc-wobec-os%25C3%25B3b-starszych.pdf+&cd=3&hl=pl&ct=clnk&gl=pl> [dostęp: 2.05.2019].
- Durda R., *Przeciwdziałanie przemocy wobec osób starszych. Doświadczenia Ogólnopolskiego Pogotowia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” IPZ* [Counteracting violence against older people. The experiences of the Polish National Helpline for Victims of Domestic Violence ('Blue Line') IPZ (Institute of Health Psychology)], https://fpbb.pl/user_upload/static/file/Bia%C5%82a%20Wst%C4%85%C5%B4Cka%202014/R_Durda%20-%20konf%2023%20wrzesnia%202014%20-%20osoby%20starsze.pdf [dostęp: 2.05.2019].
- How to Report Elder Abuse, Crisis Support Services of Nevada, <https://cssnv.org/elder-abuse/> [dostęp: 15.05.2019].
- Konferencja przeciw przemocy w rodzinie* [Conference on counteracting domestic violence], Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, 5.04.2019, <http://www.parpa.pl/index.php/aktualnosci/1235-konferencja-przeciw-przemocy-w-rodzinie> [dostęp: 26.05.2019].
- Kulig R., *Piekło seniorów w Żegiostowie* [Hell for seniors in Żegiostów], Onet Wiadomości, 11.07.2012, <https://wiadomosci.onet.pl/na-tropie/pieklo-seniorow-w-zegiostowie/h9n6r> [dostęp: 18.05.2019].
- Lipowicz I., *Wstęp* [Introduction] [w:] *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje* [Action Policies in an Ageing Society. Propositions and Recommendations], Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2012, s. 5–8, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13541772380.pdf> [dostęp: 6.01.2020].
- Morton H., *Financial Crimes Against the Elderly 2017 Legislation*, National Conference of State Legislatures, 17.11.2017, <http://www.ncsl.org/research/financial-services-and-commerce/financial-crimes-against-the-elderly-2017-legislation.aspx> [dostęp: 2.05.2019].
- The National Elder Abuse Incidence Study. Final Report, September 1998, https://acl.gov/sites/default/files/programs/2016-09/ABuseReport_Full.pdf [dostęp: 13.05.2019].
- Pomoc osobom dotkniętym przemocą domową. Informacja o wynikach kontroli* [Aid for people affected by domestic violence. Information on inspection results], Najwyższa

- Izba Kontroli, Warszawa 2016, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,10943,vp,13290.pdf> [dostęp: 7.01.2020].
- Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, druk sejmowy nr 878, Sejm RP VIII kadencji [Parliamentary bill to amend the Penal Code, Parliamentary document no. 878, the 8th Sejm of the Republic of Poland], <http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/F8E907EAD05C3F95C1258037003977B7/%24File/878.pdf> [dostęp: 7.01.2020].
- Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, druk sejmowy nr 878, Sejm RP VIII kadencji – przebieg procesu legislacyjnego [Parliamentary bill to amend the Penal Code, Parliamentary document no. 878, the 8th Sejm of the Republic of Poland – Stages of the legislative process], <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=84E25BD35CB44B87C12580370040A40A> [dostęp: 7.01.2020].
- Report of the Secretary-General on the work of the Organization, <https://digitallibrary.un.org/record/709066?ln=en> [dostęp: 13.01.2020].
- RPO w Grodzisku Mazowieckim – Konstytucja to „Ty” i „Ja”: prawa osób starszych w świetle Konstytucji RP [The Ombudsperson in Grodzisk Mazowiecki – The Constitution includes ‘U’ and ‘I’. The rights of older people according to the Polish Constitution], Rzecznik Praw Obywatelskich, 5.10.2017, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-w-grodzisku-mazowieckim-konstytucja-ty-i-ja-prawa-osob-starszych-w-swietle-konstytucji-rp> [dostęp: 7.01.2020].
- Senior.gov.pl [dostęp: 13.05.2019].
- World Health Organization, *Global Status Report on Violence Prevention 2014*, Luxembourg 2014, https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/ [dostęp: 6.01.2020].
- World Health Organization, *Older Persons in Emergencies – An Active Ageing Perspective*, 2008.

Akty prawne

- An Act increasing the penalties for unfair and deceptive actions perpetrated against persons with disabilities and senior citizens*, Bill H.334, The 191st General Court of the Commonwealth of Massachusetts, <https://malegislature.gov/Bills/190/H334> [dostęp: 2.05.2019].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. [The Constitution of the Republic of Poland from 2nd April 1997], Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r. [Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence], Dz.U. z 2015 r., poz. 961.

- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 czerwca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego [Announcement of the Speaker of the Sejm of the Republic of Poland from 7 June 2018 regarding the publication of a consolidated text of the Act on the protection of the rights of tenants, the housing stock of the commune, and on the amendment to the Civil Code], Dz.U. z 2018 r., poz. 1234.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływanie korekcyjno-edukacyjne [Regulation of the Minister of Labour and Social Policy dated February 22, 2011 on the level of basic services provided by specialist support centres for victims of domestic violence, the qualifications of the employees of these centres, detailed strategies for running corrective and remedial programmes for people committing domestic violence, and the qualifications of people conducting corrective and remedial actions], Dz.U. z 2011 r. Nr 50, poz. 259.
- Ustawa z dnia 23 października 2014 r. o odwróconym kredycie hipotecznym [Act of 23 October 2014 on reverse mortgages], t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 786.
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy [Act of 26 June 1974 – the Labour Code], Dz.U. z 1974 r. Nr 24, poz. 141 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie [Act of 29 July 2005 on Counteracting Domestic Violence], t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 1390.
- Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania [Act of 3 December 2010 on the implementation of some European Union provisions on equal treatment], Dz.U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700.

Orzecznictwo

- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2009 r., sygn. akt I KK 43/09 [The decision of the Polish Supreme Court from 17 March 2009, ref. act I KK 43/09], Lex nr 507950.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 29 sierpnia 2007 r., sygn. akt I KZP 18/07 [The decision of the Polish Supreme Court from 29 August 2007, ref. act I KZP 18/07], OSNKW 2007, nr 9, poz. 64.
- Wyrok Sądu Administracyjnego w Katowicach z dnia 13 grudnia 1994 r., sygn. akt II AKr 189/94 [The judgment of the Administrative Court in Katowice from 13 December 1994, ref. act II AKr 189/94], OSA 1995, nr 4, poz. 19, s. 8.

- Wyrok Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 27 kwietnia 2009 r., sygn. akt II AKa 38/09 [The judgment of the Administrative Court in Kraków from 27 April 2009, ref. act II AKa 38/09], KZS 2009, nr 10, poz. 42, s. 27–28.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 14 czerwca 1994 r., sygn. akt I ACr 281/94 [The judgment of the Appellate Court in Kraków from 14 June 1994, ref. act I ACr 281/94] [w:] B. Gawlik (oprac.), *Dobra osobiste – zbiór orzeczeń Sądu Apelacyjnego w Krakowie* [Personal Rights – A Collection of Decisions of the Appellate Court in Kraków], Zakamycze, Kraków 1999, s. 129.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 20 kwietnia 1994 r., sygn. akt I ACr 154/94 [The judgment of the Appellate Court in Warsaw from 20 April 1994, ref. act I ACr 154/94] [w:] B. Gawlik (oprac.), *Dobra osobiste – zbiór orzeczeń Sądu Apelacyjnego w Krakowie* [Personal Rights – A Collection of Decisions of the Appellate Court in Kraków], Zakamycze, Kraków 1999, s. 114.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., sygn. akt V CKN 195/01 [The judgment of the Polish Supreme Court from 26 October 2001, ref. act V CKN 195/01], Lex nr 5307.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 września 2006 r., sygn. akt I CSK 118/06 [The judgment of the Polish Supreme Court from 21 September 2006, ref. act I CSK 118/06], Lex nr 369169.